

1925 чылдың август
31-де үнүп эгеләэн

ШЫН

Ниятиел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

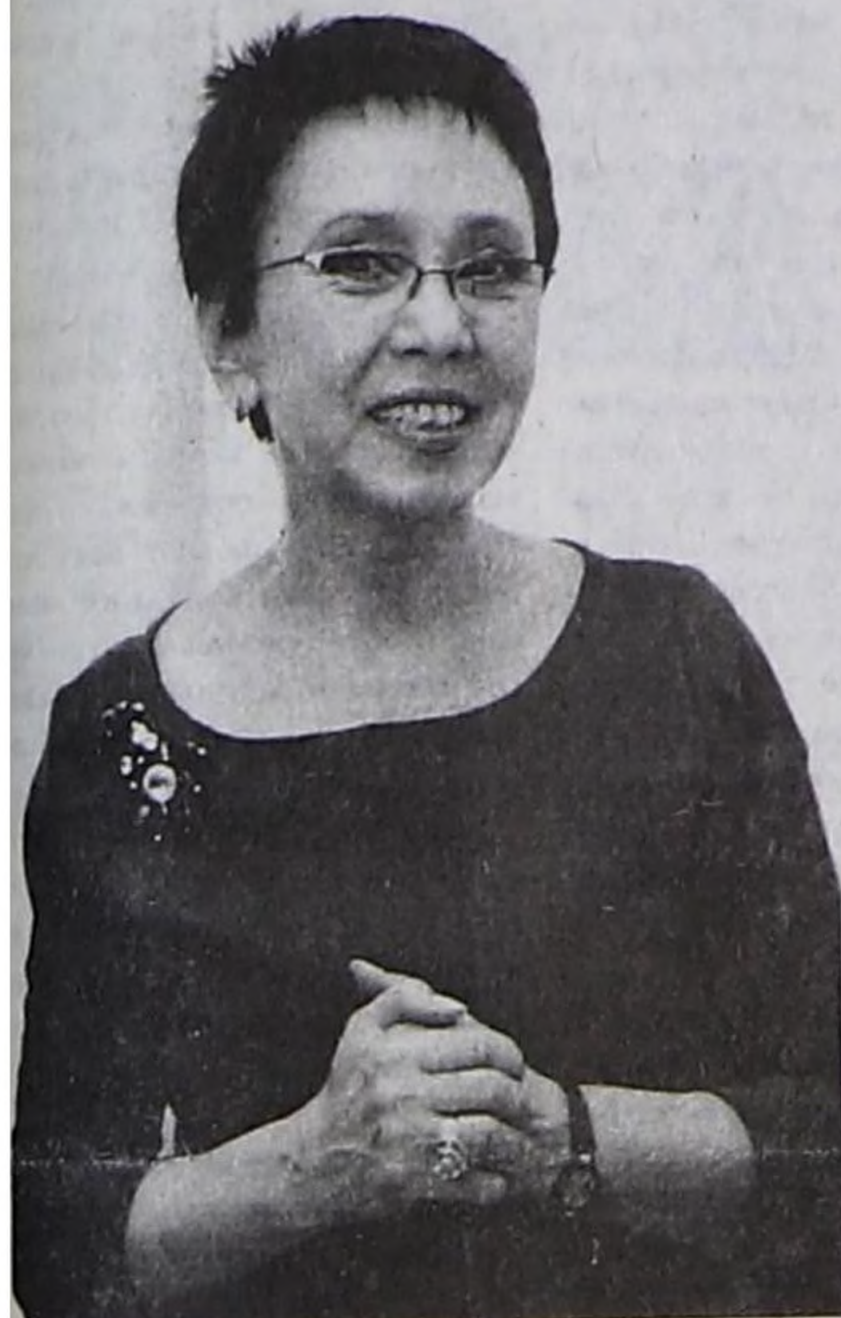
НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА
№ 48
(17849)

2010 чылдың
апрель 27,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Дума депутадының ажыл-агыйы

ЫРАК КОЖУУННАРГА БЕЛЕК – НОМНАР

Дүүн, апрель 26-да, Улусчу чогаадылга бажыңыга Күрүне Думазының депутады Лариса Күжүгетовна Шойгу Тываның ырак булуңнарынга хамааржыр Тожу, Эрзин база Мөңгүн-Тайга кожууннарның көдээ уруглар библиотекаларынга номнарны белекке берген.

«Чангыс демниг Россия» партияның регионалдыг салбыры «Көдээ уруглар библиотекаларынга – номнар» деп акцияны организастан эрттирип турар. Ук акцияның чоруп турары-биле, чоннуң чыгган ном-

нарын кожууннарның уруглар библиотекаларының фондузунче бээр ажыл чоруттунуп турар.

Л.К.Шойгу ужуражылгага: «Ном — эртем-билигнин чепсээ. Кандыг-даа библиотекага эвээш-

биче-даа санныг ном немежирге, ол дыка улуг белек болур. Бичии дамды дег дуза безин дыка хөйну илередип чугаалаар. Чүге дизе амгы үеде библиотекаларның фондузу эвээжеп турар. Чаа номнар-

биле хандырылга болбайн турар. Ынчангаш бо болуп турар акцияны буянның ажыл деп санаар мен. Кожууннарның библиотекаларын кезип тургаш, эскергеним болза, номнарга уругларның сонуггалы

улуг, ном саңында турар номнарның шуптузу ажылгалда чоруп турар. Библиотекаларже уругларның доктаамал барып турары дээрге, шын кижизидилгениң база бир демдээ. Ол ышкаш библиотекарларга, оларның ажылынга бердингенин улуг өөрүшкү-биле демдеглээр-дир мен. Номнарны кадагалап, улуг-бичии чон-биле ажылдап билирин демдеглес аргажок.

Амгы үеде компьютеризацияның хөгжээни-биле электроннуг номнар база көвүдээн. Уруглар бажыңнарында олуруп алгаш, Интернет четкизин таварыштыр номнар номчуп турар. Үениң хөгжүп сайзырап турары эки, ынчалза-даа номну бодун тудуп алгаш, арыннарын ажыдып номчуурга, байдал өске болур. Кижин номчуп турар чүүлдүн болушкунун ылап-ла шын болуп турар кылдыр медресе билип алыр болза эки. Ынчангаш бо акцияга киришкен улустарга база коллективтерге четтиргеним илередип, биче сеткилдиг улус бар дээрзинге өөрүүр-дүр мен» — деп өөрүшкүзүн илередип, кожууннардан келген төлээлерге номнарны тыпсып бээрин дыңнатты.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

«Чылдың башкызы—2010»

РОССИЯГА ТЫВАНЫ ТӨЛЭЭЛЭЭР

Апрель 25-те Улусчу чогаадылга бажыңыга «Чылдың башкызы—2010» республика чергелиг мөөрейниң тиелекчилерин шаңнаары-биле байырлыг хурал болуп эрткен. Аңаа республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан башкылар тергиннерниң тергиннери болуп, хүндүткелдиг аалчы деп бедик аттың төлептиг ээзи болганнар.

Башкы — кайы-даа үениң салгалыңа эң-не үнелиг, хүндүткелдиг сөс. Эртем-билиг делегейинче бир дугаар базымның айтыкчылары — база-ла «Башкы» деп бедик аттыг буянның кижилер. Оларга чурттуң садыгжылары, эмчилери, тудугжулары, трактористери дээш, оон-даа өске профессионал мергежилдиглер башкыларынга өөрүп четтиришкенин чылыг-чымчак сөстерин сеткилиниң ханызындан сөһөп, өөрүп чоруурлар. Башкы чылында «Чылдың башкызы» мөөрей бир онзагай ылгалдыг болбушаан, чаартылгалыг эрткен. Бо чылын «Чылдың башкызы—2010» мөөрейни дөрт угланышкынныг эрттирген. Ол дээрге чаңылчаан «Чылдың башкызы—2010», «Чылдың кижизидикчи башкызы—

2010», «Чылдың тергин тыва дыл, чогаал башкызы—2010» база «Чылдың тергин тускай коррекциялыг өөредилге албан чериниң башкызы—2010».

Мөөрейниң киржикчилеринин карактарында аас-кежиктин оду чайынналып, сагыш-сеткилин тиелелгениң өөрүшкүзү долган. Олар бүдүн неделя дургузунда кожууннарының адын камгалап, дыка улуг харысалганы ап, мөөрейге, шынап-ла, бүгү күжү-биле бердинип киришкен. Ам бо «сылдыстыг шак» чоокшулаан тудум, өөрүнчүг дүвүрел кижиниң бүрүзүнүн ишти-хөңнүн доюлдуруп турган.

«Чылдың башкызы—2010» мөөрейниң тиелекчилерин шаңнаарынга тураскааткан байырлыг хуралды ажыдары-биле ТР-нин

Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының сайыды Петр Морозов сөс алган. Ол: «Улуг үлестин доозулганынга шуптунарга байыр чедирип тур мен. Бо чылын Бүгү-Россия чергелиг башкылар мөөрейинге «Чылдың башкызы—2010»-нуң база «Чылдың тергин тыва дыл, чогаал башкызы—2010»-нуң тиелекчилеринден аңгыда, бир дугаар «Чылдың кижизидикчи башкызы—2010»-нуң тиелекчизи база Тываның адын камгалап төлээп киржир. Чүге дизе уругларның школага белеткелинге хамаарыштыр кижизидикчи башкының ролю канчаар-даа аажок улуг. Бо залда чыгып келген башкылар дээрге, шынап-ла, тергиннерниң тергиннери болгаш мергежилдинге бердинген эң-не төлептиг башкылар деп санаар мен. Оларны бис бо хүн улуг чоргаарал-биле уткуп ап турар бис» — деп чыылганнарга байыр чедирген.

Мөөрейге эки киржилгези дээш шаңналдар соонда, номинация аайы-биле шаңналдарны тывыскаан. «Лингвист башкы» деп номинацияга С.А.Күжүгет, «Чүрээмни уругларга сөннедим» деп номинацияга Д.Т.

Ензак, «Импровизатор башкы» Ч.О. Ховалыг, «Кижизидикчи башкы» номинацияга А.Б.Ондар, «Аныяк специалист» номинацияга Ч.А. Кызыл-оол болгаш оон-даа хөй номинацияларга төлептиглер шаңналын алган.

Ийиги чергениң диплому-биле «Чылдың кижизидикчи башкызы—2010» атка А.Д.Хомушкун (Кызыл хоорайның № 37 уруглар сады), «Чылдың тергин тыва дыл, чогаал башкызы—2010» атка Ж.О.Салчак (Мугур-Аксы суур, Мөңгүн-Тайга кожуун), «Чылдың тергин тускай коррекциялыг өөредилге албан чериниң башкызы—2010» атка О.Д. Сундуй (Кызыл хоорайның дыңнаары багай уругларның бирги хевириниң № 1 школа-интернады), «Чылдың башкызы—2010» атка А.М. Аранчын (Кызыл хоорайның № 15 лицей) төлептиг болуп шаңналдарны тывыскаан.

Мөөрейниң тиелекчилери, Россияга Тываны төлээлээрлерин аттары бо: «Чылдың кижизидикчи башкызы—2010» аттың эдилекчизи Е.С.Каратаева (№ 33 уруглар сады, Кызыл хоорай), «Чылдың тергин тыва дыл, чогаал башкызы—2010»

аттың эдилекчизи Л.Х.Ооржак (Кызыл хоорайның ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернады), «Чылдың тергин тускай коррекциялыг өөредилге албан чериниң башкызы—2010» аттың эдилекчизи А.В.Ооржак (Кызыл хоорайның тускай коррекциялыг № 10 школазы), «Чылдың башкызы—2010» аттың эдилекчизи Е.В.Пляскин (Кызыл хоорайның ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернады) болган.

Өөредилге сайыды П.Морозов шаңналдар тывысканының соонда: «Тергин башкыларга база катап байыр чедирип тур бис. Моон-даа соңгаар ам-даа чаа-чаа чедишкенин, ажылыңарга чаа технологияларны силерден манаар бис. Ынчангаш Россияга Тывавыстың мурнундан төлээлээр төлептиг башкыларынысты көрүп тур силер. Олар — бистин чоргааралыгыс. Тиелекчилерниң ийи киржикчизи чангыс коллективтен болганы таварылга эвес, ынчангаш оларның коллективинге база байыр чедирип тур бис» — деп демдеглээн.

Байырлыг хуралды хөгжүмнүг номерлер аян кирип каастаан. Виктория САИН.

Светлана БАЛЧЫР

ТР-ниң Чазааның үнүшкүннүг хуралындан

БЕЛЕТКЕЛ ООЖУМ ДЕП ҮНЭЛЭЭН

Эрткен пятницада Чадаанага Тыва Республиканың Чазааның үнүшкүннүг калбак хуралы болуп эрткен. Ону ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.Иргит удуртуп эрттирген. Аңаа Тыва Республиканың Чазак кежигүннери, сайыттар болгаш кожуун чагыргаларының даргалары, көдээ ажил-агый эргелелиниң начальниктери киришкен. Хуралга «Тыва Республиканың девискээринге 2010 чылда часкы хову ажилдарына белеткел» деп айтырыгны чугаалашкан. Хуралга ТР-ниң көдээ ажил-агый сайыды В.И.Ендан допчу илеткелди кылган.

2009 чылда үнүш өстүрүлгезиниң продукциязының хемчээлин акшаже шилчидерге, 1288,5 рубль болган, азы көдээ ажил-агыйның ниити бүдүрүп турар продукциязының 28,4 хуузу болган. Эрткен чыл-биле деңнээрге, 30,1 хуу. Тараа — 8,0 хуу, картофель — 6,6 хуу, ногаа аймаа — 11,8. Бо түннелдер күрүне деткимчезиниң ачызында чедип алдыган. 2009 чылда үнүш өстүрүлгезиниң адырынче 20378,3 муң рубльди үндүрген. Оон иштинде федералдыг бюджеттен 986,2 муң рубль, республика бюджетинден субсидиялар кылдыр 9032,5 муң рубльди аңгылаан. «2008-2012 чылдарда Тыва Республикага көдээ ажил-агыйны сайзырадырынга болгаш көдээ ажил-агыйның продукциязының рыногун таарыштырары» тускай сорулгалыг республика программасынга 10360,0 муң рубльди үндүрген.

Тараа культураларының дүжүдүн алыр девискээр 14 муң гектар, дүжүдү 13,4 муң тонна болган. Ортумаа-биле республикада тараа культураларының дүжүдү бир гектардан-на 9,6 центнер муң тонна болган. 2009 чылда алдыган дүжүттү мынчаар үлээр: садып-сайгарбышаан, ажилдап кылыры — 3,7 муң тонна, келир чылдың үрезининге — 2,0 тонна, мал чеминге — 7,7 тонна.

0,3 гектар черден 32,0 муң тонна ногаа аймаа ажаап алдыган. 2,8 гектар черден 34,3 муң картофельди ажаап алган. 2009 чылда 160 муң тонна мал чемин белеткээр, оон иштинде сиген — 141 муң тонна, кулузун — 9,5 муң тонна. Ал чоруттунган хемчеглерниң түннелинде 2009 чылда часкы хову ажилдары чогуур агротехниктиг үезинде доозулган.

2010 чылда Тыва Республиканың Чазааның социал-экономиктиг планын езугаар дараазында сорулгалар салдыган: тараа дүжүдүн 13,5 муң тоннаны ажаап алыр, картофельди — 31,2 муң тоннаны, ногаа аймаан — 4,2 муң тоннаны, мал чемин 141,5 тоннаны белеткээр.

Көдээ ажил-агый культураларын ниитизи-биле 26,4 гектар черге тарыыр. Тараа культураларын — 18,6 муң гектарга, мал чемин — 3,1 гектар черге, картофельди — 3,6 муң гектарга, ногаа аймаан 0,8 муң гектар черге олуртур.

2010 чылда 3,5 муң тонна үрезин негеттинип турар. Херек кырында көдээ ажил-агыйның барааннарының бүдүрүкчүлеринде 2,0 муң тонна бар болуп турар. Ол

дээрже херек үрезиниң 57 хуузу-дур. Ам-даа 1,5 муң тонна үрезин немей херек болуп турар. Ону Хакасия Республиканың болгаш Красноярск крайның ажил-агыйларыннан кири сөөртүр деп турар. Тарылга шөлдериниң ниити хемчээлиниң 700 гектарыга республиканың дөрт ажил-агыйлары эки шынарлыг үрезиннер бүдүрер кылдыр аңгылаан. Эки шынарлыг үрезин садып алырынга республика бюджетинде 1434 муң рубльди субсидиялары көрдүнген.

Картофель болгаш ногаа аймаа. Республикада картофель болгаш ногаа аймааның 82 хуузу чурт-такчы чон бүдүрүп турар, а арткан 18 хуузу көдээ ажил-агый организациялары. Бир кижиге хамаарыштыр картофельдин хереглели ортумаа-биле 81,7 хуу болуп турар. Сөөлгү 6 чылды алгаш көөрге, картофель болгаш ногаа аймааның шөлдери 2004 чылга деңнээрге, картофель 33 хуу, ногаа аймаа 73 хуу кызырылган болуп турар. Тарылга шөлдериниң хемчээлин өстүрер аргалыг турбуже, ажил-агыйлар бо талазы-биле чогуур ажилды чорутпайн турары илерзэн.

2010 чылда картофельди 3,6 гектарга, ногаа аймаан 0,8 гектарга олуртур. 10,4 муң тонна картофель үрезини херек. Чурттакчы чоннун 90 хуузу картофель үрезини-биле хандыртыган. 0,9 муң тонна картофель үрезини немей хереглелтинип турар (10800 муң рубль).

2009 чылдың октябрь 1-ден бээр республикада 3265 мыйыстыг бода мал өлген (бүгү бар баштың 2,3 хуузу). 26764 шээр мал хораан (бүгү бар баштың 2,5 хуузу). 117 аът өлген. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожууннарда 3 муң ажыг баш мал өлген. Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Кызыл кожууннарда өлген малдың баш саны 1500 четкен. Ниитизи-биле республика 153062 муң рубль каражага таварышкан. Оон кол чылдагааны — кажангызындан-даа артык соок кыш болганы болгаш хаттыг, соок час. Оон аңгыда үстүнде ады үнген кожууннарның мал чемин четчир кылдыр белеткеп албаанында. Ынчангаш хой чылдыг культураларны тарыыр шөлүнүн хемчээлин 236 хуу улгаттырары көрдүнген. Мал чеминиң белеткелин база 176 муң тонна чедирери планнаттыган.

Салдыган сорулгаларны чедип алыры-биле часкы хову ажилдарына 39211,5 муң рубль негеттинип турар. Көдээ ажил-агый

барааннарының бүдүрүкчүлеринге деткимче кылдыр 18906 муң рубль көрдүнген: республика бюджетинде — 11353 муң рубль; федералдыг бюджетте — 2013 муң рубль. «2008-2012 чылдарда көдээ ажил-агыйны сайзырадыры» тускай сорулгалыг республика программасы-биле 5540 муң рубль көрдүнген. Муниципалдыг кожууннарның бюджетинде көрдүнген акша-түңге немей 19723,5 муң рубльди дилеп тывары негеттинип турар. Ынчангаш чамдык кожууннарның ажил-агыйлары кыска хуусаалыг чээлилерни алыры-биле документилерин долдуруп турар. Бо хүнге чедир 3693 муң рубль түннүг билдиришкinner «Россельхозбанк» кирген.

Сөөлгү үш чылдарның дургузунда ажил-агыйларның суггарылга системаларын септеп чаартыр ажилдар уламчылап турар. Оон-биле чергелештир үер айыыл-халавынга удур хемчеглер алдынып турар. 2010 чылда суггарылга системаларын септээринге 6000 муң рубль көрдүнген. Үерге удур хемчеглерге 500 муң рубль көрдүнген.

Республикада 216 саялка бар, оларның 168-зи ажыгдалда. 1532 янзы-бүрү тракторлар бар, оларның 869-зу ажыгдалда. Ынчангаш ажил-агыйлар машина-техниказын чаартыр ажылче кичээнгейни углаары чугула. Бар машина-техниканы септеп-селиринге 3 млн. рубль негеттинип турар.

2010 чылда үнүш тарылгазының продукциязының хемчээли акша-биле алырга, 1350 млн. рубль болуп турар, эрткен чыл-биле деңнээрге, 4,8 хуу өскен. Тараа дүжүдүн мынчаар үлээр: келир чылдың дүжүдүнүн үрезини кылдыр 3,6 муң тонна; ажил-агыйның бодунун хереглелинге болгаш мал чеминге 9,2 муң тонна. Сайгарылгага — 6 муң тонна. Ынчангаш бюджет акша-хөреңгизи белен продукция-биле эгиттинер. Ажил-агыйлар июль 1-ден эгелеп мал чеминиң белеткелин эгелей бээрин сүмелеп турар.

Хуралга 2010 чылда Тыва Республиканың девискээринге часкы хову ажилдарын организастаарының болгаш мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле республика штавын тургускан болгаш оон составын бадылаан. 2010 чылда Тыва Республиканың девискээринге часкы хову ажилдарын чорударының болгаш мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле ап чорудар хемчеглерни бадылаан.

Хуралга Барыын-Хемчик болгаш Таңды кожууннарының көдээ ажил-агый эргелелдериниң даргаларының саналдарын дыңнаан. Оон аңгыда «Россельхозбанк» ААН-ниң директору Р.С.Баянның, «Тыва Республика талазы-биле «Россельхозтөптүн» ФГУ филиалының удуртукчузу Е.В. Васильеваның, техниктиг хайгаарал албанының удуртукчузу Э.Э.Дагба-Лама, «Тывасельхозтехника» КХН-ниң чингине директору Ю.А.Тыхеев олар санал бергеннер.

Ниитизи-биле алырга, республикада часкы хову ажилдарына белеткел дыка оожум темпилиг чоруп турар деп түннелди хурал үндүрген.

Хоойлуга дуцштур тайылбы

МАЛ-МАГАНГА ХОРА ЧЕДИРГЕН ТАВАРЫЛГАДА...

Юстиция херектериниң талазы-биле Тыва Республиканың яамызынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың черлик болгаш хову ирбиштин мал-маганче халдаашкын кылыр чорутарының көвүдеп турар талазы-биле республиканың малчыннарындан хораан малдың өртөөн эгидип бээриниң талазы-биле дилеглеринге хамаарыштыр дараазында тайылбырны берип турар.

«Дириг бойдус дугайында» Федералдыг хоойлунун 24 дугаар чүүлүнүн ийиги кезээ езугаар долгандыр турар бойдустун дириг амытаннарын өлүрүп узуткаар, оон уржуундан оларның саны кызырылып болур азы долгандыр турар бойдус хүрээленинге хамаарышкан девискээрлерниң аайлашкак чурумун хажыдар таварылгаларны болдуруп турар хемчеглерни чорутпас ужурулуг. Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгаларына дүүштүр, ук девискээрлерниң арга-арыгларына, тайгаскылдарына болгаш хем-сугларынга боттарының ажил-чорудулгазын күүседип турар юридиктиг албан черлери болгаш хамаатылар Кызыл дептерже кирген аңмеңни камгалап-карактаарына, оларның санының өзүп көвүдээринге хамаарыштыр ээ харыс-салгалыг болур.

Ынчангаш республиканың көдээ ажил-ишчилери, малчыннары ук девискээрлерде ховар дириг амытаннарының Кызыл дептеринче кирген ирбиштерни камгалап-карактаарынче угланган дүрүмнери

сагып, араатаннарының малче халдаашкыннарын болдурбазы-боттарының мал-маганын олардырда олче кичээнгей салбайн дарар база ол ышкаш малды кыштагларына, кажаа-хораанынче араатан черлик дириг амытаннарың кирер чоруктары удур бүгү аргаларны тып, чоо хемчеглерни чорудар ужурулуг. «Дириг бойдус дугайында» Федералдыг хоойлунун 56 дугаар чүүлүнүн ийиги кезээ-биле бир черлик араатан хамааты кижилер мал-маганынга хора чедирген таварылгада, хамааты кижилер боду 3 логтук камгалал фондузунун кегүнү болуп, араатанның тудуп-ген малының когарал-кажанын өртөөн ук фондунун курлавларындан эгидип ап болур эрге. Бир эвес малчын кижилер 3 логтук камгалал фондузунун жигүнү эвес болза, ирбиштин өлүрген мал-маганы дээш килералды суд дамчыштыр күрүне эгидип ап болур.

С.ПЛАХОВ

Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамының сайыды.

МЕГЕЧИЛЕРДЕН ОВААРНЫР

Чуртталга оран-савазының айтырыгларын кончуг кичээнгейлиг болур

РФ-тиң КК-ниң 159 чүүлүнүн 2 кезээнде көрдүнген кем-херек үлгединиң — мегелээр чорук, ол дээрже-ле өскениң өнчү-хөреңгизин мегелээр чорук аргазы-биле оорлап аптарының түннелинде хамаатыга улуг когаралды чедирер кем-херектин тургузуунун демдектериниң талазы-биле кеземче херектери Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң чанында истелге килдизинде бар.

Баш бурунгаар истелге чорудуунун үезинде мегечи херээжен 15 хамаатының акша-хөреңгизин меге арга-биле оорлап алганы илерзэн. Моон мурунда ол бодунун танывазы хамаатыларның чидирген паспорттарын тып алгаш, дараазында бодунун кем-херек үлгедиглеринге ажыглаары-биле оларны бодунун бажыңына шыгжап турган болган.

Оон соонда ол чуртталга оран-сава хөлезилелиниң (аренда) дугайында чарлалдарының аайы-биле ук квартираларның ээлери-биле ужурашкаш, тып алганы паспорттарны көргүзүп тургаш, квартираны ук паспорттун ээзинге хөлезилеп берип турарын чугаалааш, ону бир ай дургузунда хөлезилеп ап турган. Ындыг чорукту кылып тура, ол бодун меге ат-биле таныштыргаш, бодун шынзыдар документини көргүспес турган. Хөлезилеп алганы квартираны ол улаштыр-ла база хөлезилелге бериптер турган. Квартираны хөлезилеп ап турган хамаатыга бодун база-ла меге ат-биле таныштыргаш, чартык чыл, азы үш ай хуу-

саалыг хөлезилелдин меге кезин тургузуп алгаш, төлөвирин бурунгаар негээр турган. Чоо решкен хамаатыдан чартык азы үш ай хуусаалыг хөлезилел төлөвирин ап алгаш, ол дээр турган.

Мегелеттирипкен кижилер канчаар боор, квартираның эзэлериңе ону хостап бээр ужу таварышкаш, хоойлу-дүрүм каллаар органнарда баар...

Мегелеттирген хамаатылар кол чазы — кем-херек үлгедиг херээжен кижиниң бо шынзыдып турар база ол шын квартирага хамаарышкан документилерни хынап албааны бо турар.

Чуртталга оран-савазын хөлезилелге берип, азы ап турар хамаатылардан дилээривис бо хөлезилел (аренда) керээзин жимел хевирге чарып алыры керээзи чарып турар талаар паспорт медээлерин, хөлезилелди хуусааларын болгаш негелерин, электри счетчигиниң көзүлгелерин, квартирада бар өлүк хөреңгиниң байдалын болгаш азын керээде айтыккан тур ужурулуг.

Серемчилелдиг болур болуунарза-ла, мегечилерге алыс силер.

Елена КАРА-МОНГУШ

Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң экономика адырында кем-херек үлгедиглериниң талазы-биле истелге салбырының улустекчизи, юстицияның ул лейтенанты.

Чылдар болгаш кижилер

ЧААГАЙ ҮҮЛЕНИҢ КИЖИЗИ

Кара-Сал Домбаалаңович Будук-оол 1930 чылдың май 21-де Чөөн-Хемчик кожуунун Шемисумузунга яды арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Ачазы Домбаалаң Лопсанович Кара-Сал, авазы Айыш Кара-Бошкаевна Кара-Монгуш хөй мал-маганның, хөй ажы-төлдүг улус чораан. Чылгы малы ийи аскыр, а бирээзи чыраа. ТАР-ның төлээлери-биле кады малчын араттарның мурнундан Д.Л. Кара-Сал – Москва четкен бир дугаар малчын арат. Ада-чурттуң Улуг дайынының цезинде ол хөй малды фронтуга берген.

К.Д. Будук-оол бодунуң күш-ажылын башкы сургуулун дооскаш, Улуг-Хем кожуунунуң каас-чараш бойдус чурумалдыг чери — Хендерге эгелзэн. Хендерге чеди чыл школазынга өөрөдиге эргелекчилеп, тыва дыл болгаш литература башкылап эгелзэн. Хендергениң төвү Ак-Тал суур — Улуг-Хем кожуунунуң чөөн-мурнуу кезээниң ажыл-ишчи чонунуң кызыл холу-биле тудуп тургускан сууру. Ак-Талдың чеди чыл школазын Кызылче көжүрүп апарганда Улуг-Хемин Арыг-Бажы сес чыл, Шагаан-Арыгның №2 ортумак школаларын директорлап ажилдаан, ооң соонда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчинге бадылаткан.

Хамык ужуз бедик албан-дужаалдар элээринде эвес-ле болгай. Ынчалза-даа кижиниң кылып турар ажылын үнелээр. Кара-Сал Домбаалаңович ооң соонда партияның Улуг-Хем райкомунуң секретарына, улус депутаттарының район Совединиң даргазынга база үрө-түннелдиг ажилдаан. Бурунгаар көрүштүг, ак сеткилдиг, кызымак ажылы-биле ол чонун өөртүп чораан. Чыткан хой тургуспас шынарлыг К-С. Д. Будук-оол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретарына, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Парлалга, полиграфия болгаш ном садыг эргелелиниң начальнигине, «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазының оралакчызынга, Тыва Республика-ның Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызынга ажилдап тургаш, бедик үнелелди алган.

Нам кежигүнү чораан болгаш ооң даалгазын хажык чок күүседип чорду. Хүн бүрүдө ажилдаар шагы кызыгаар чок кижиге.

Ылап пропагандисчи, агитатор, организаачы кижиге болгай. Тыва Республиканың өөрөдиге, культура хөгжүлдизинге, соңгулдалар хоойлулары чогаадып кылырынга 1993 чылда Конституция комиссия-ның секретары тургаш, чаа Конституцияны парлап үндүреринге улуг үлүүн кириген.

Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү К-С. Д. Будук-оол республика солуннарынга тыва, орус дылдарга улуг хемчээлдиг 30 ажыг материалдарны парлаткан. РФ-тиң Президент соңгулдаларын белектээр болгаш эрттирер үеде

соңгулда эргелелиниң кол магады-лалдарын база принциптериниң, соңгулда системазының демократтыг үндөзүннениң талазы-биле алды кол материалдарның, үш чыындының автору. 1997 чылда «РФ-тиң болгаш ТР-ниң соңгулда хоойлужудулгазының үндөзүннениң чыындызы» деп номну тыва дылга парлаткан. Ук ном бүгү дең-нелдерниң соңгулда комиссия-ларына, депутаттарга, кандидаттарга, чагырга органнарына, соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерге, хоойлу чогаадыкчыларына, студентилерге болгаш албан-хаакчыларга улуг дузаны чедирген. РФ-тиң Соңгулда хоойлузун болгаш Россия Федерациязының Үндөзүн Хоойлузун тыва дылче очулду-рарына идепкейлиг киришкен.

Ол соңгулдалар белектээринге, эрттиреринге 16 чыл иштинде амы-дыралчы, организаачы дуржулга-зын бараалгаткан. 1993 чылдың октябрь 20-де Тыва Республиканың Президенти, Конституция комис-сиязының даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң илеткелинге Конституция комиссиязының харысгалыг секретары К-С.Д. Будук-оолдун идепкейлиг ажилдаанын бедик-биле үнелзэн. Республиканың соң-гулда системазына ак сеткилдиг ажил, эрге-чагырганың күүсекчи, төлээлелге болгаш тус чер бот-баш-карылга органнарының соңгул-даларын белектээринге, эрттире-ринге идепкейлиг киржилгези дээш, ТР-ниң Президенти, Дээди Хура-лы болгаш Төп соңгулда комис-сиязы К-С. Будук-оолга өөрүп четтиришкени илереткеш, чаагай үүлениң бижин аңаа тывыскаан.

Соңгулдалар үезинде соңгу-чуларның эрге-хоойлу билин бедидеринге үлүг-хуузу дээш, ТР-ниң соңгулда комиссиязы болгаш РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү болган.

Ооң арын-нүүрү эш-өөрүнүн, чонунуң аразына ынчаар алгаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги, үшкү чыыштарының депу-тады, 1990-1993 чылдарда Тыва АССР-ниң улус депутаты К-С. Д. Будук-оолга «Тыва АССР-ниң куль-туразының алдарлыг ажилдак-чызы» хүндүлүг атты тывыскаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, РФ-тиң болгаш ТР-ниң соң-гулда комиссияларының Хүндүлел бижиктери-биле, «Күш-ажылдын хоочуну», «В.И. Ленинниң төрүт-

түнгениниң 100 чылынга күш-ажылы», «Шылгараңгай күш-ажыл дээш», Тыва Республиканың юби-лейлиг медальдары-биле шаңнаан.

— 1971 чылдың август айда-дыр, ТАР-ның тургустунганындан бээр 50 чыл болган юбилейин демдег-лээринге белектенип турган чүве. ТАР-ның тургустунганының 50 чы-лынга тураскааткан Республика хүнүн болгаш малчыннар Наады-мын эрттирериниң дугайында СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң кат-тышкан доктаалын хүлээп алгаш, солун-сеткүүлдерге чырыткан турган. Ынчан Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретарына ажилдап турдум, байырлалда белектээр болгаш эрттирер оргкомитеттиң кежигүнү база кижиге мен. Байырлалдың хүрежинге шүүлген мөгени бүрүн дериг-херекселдиг аът-биле чол шаңнал болбас деп бодал ынчан бажымга кире хонуп келген чүве. ТАР үезинде эң-не дээди шаңнал ол турган.

Ол хүреш кончуг солун байдалга болуп эрткен. Тываның 64 шилиндек мөгелериниң сөөлгү салыында республикага хөй катап удаа-дараа шүглүп чораан Сүүр-оол Ондар-биле шеригден халажып келгеш, чаа-ла бир чыл чедип чоруур Тес-Хемниң Ак-Эрикте чолаачы Валерий Араптан иелээ арткан. Хоочун болгаш аныяк ийи мөгө кайызы-даа ынак аргаларын ажыглап, элзэн үр тутчуп келген. Стадионда чон бут кырында туруп келген, чиилээр чүве. Эрэин, Тестен келген көрүкчүлөр аныяк мөгө дээш, Хемчик талазындан келген-нер хоочун мөгө дээш «арап-ла» турганнар. Ийи мөгө баштай черге деңге ушкан, догааш болду. Катап сегиржил алган соонда, кончуг-даа кашпагай, бедик дурт-сынныг, шыырак аныяк мөгө бодунуң билер аргазын шалыпкыны-биле ажыг-лааш, онаан октаан. Ол чылдарда Сүүр-оол Ондар мөгениң октатпайн турган үези-дир ийин. Шаңналга белекке алган адымны стадионну долгандыр чедип көргүскөш, шүүл-ген мөгөгө, Валерий Араптанга, байыр чедиргеш, аъттың тынын тутсуп бердим. Аныяк мөгө адын өөрүшкү-маңайлыг мунупкаш, стадионну дескиндир ийи-үш катап челип халытты.

Байырлалдың чыскаалы-даа төнгөн, чон тарап чанган. Эрте-нинде Салчак Калбакхөрекович

Тока мени келдирткен болду. Сести аарак дарганың өрээлинге кире бээримге, Михаил Клаевич Мен-думе-биле иелээ олурлар. С.К. Тока дарга тургаш: «Улуг-Хем кожуунунуң даргалары С.С. Чакар, С.К. Буянды суглар силерниң ажил-чорудул-ганар дугайында эки үнелелди бердилер. Бо байырлалды база эки организаастап эрттирдинер, байыр чедирип тур бис» — дээш, холумну тудуп кагды.

Баштактаныр чангың, эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, өг-бүлениң быжыг чөленинжи, эжим-дунмам башкылап чорда, «чараш будук», а арай сөөлзүредир «төөгүлүг болушкун» деп шолалай аарак, чугаа эрээримге, ол шыжыгар тур-жук, улам өөрүп, тадылады каттыра бээрме, сергек апаар чордум. Үс-түнде «төөгүлүг болушкун» деп сөстөр болза РФ-тиң болгаш ТР-ниң Президент соңгулдаларының үезинде ооң «Шын» солунга бижээн материалының ады-дыр ийин. Ону хүнде он-даа катап аңаа чугаалаарымга, ол ажынар байты-гай, каттырар дээш буду сынган чүве дег олур дүжөр ийик:

Дагдан баткан кара дашты
Даштыг мен дээш хемнер
канчаар.

Таарышкан ийи эшти
Дарга мен дээш олар канчаар
— дээш сурагыг чогаалчы Салчак Дамбаның одуругларын сактып кээр кижиге. Ооң солун чугааларын дыңнаарга аажок солун кижиге.

К.-С. Д. Будук-оол — үлегерлиг ада. Өөнүң ишти — башкы, улус өөрөдигезиниң тергенини Л.С. Кокарева-биле (ам аравыста чок) кызын, оглун төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен. Ак-Тал суурга чаяттыг уруу Лариса Кара-Саловна — адазының изин басып, башкы бооп, амгы үеде Ты-ваның күрүне университетиниң проректорунда ажилдап чоруур, биология эртемнериниң кандидаты, профессор. Оглу Владимир Кара-Салович — сайгарлыкчы. Крас-ноярск крайның Шушенское суурда ажилдап чоруур.

Сээң дугайында долу бижиир дизе, доскаар хире дозу-будук четпес, сес ама саазын-даа четпес, «төөгүлүг болушкун» илерээр болгай. «Билиг» ниитилелиниң референтизи болуп чогаалчы Анафотий Федорич Емельянов суглар 80 чылдарда кады ажилдап чораанымны улуг өөрүшкү-биле сактып ор мен. Шынап-ла, эш-өөрүңгө оюн-баштак, мерген арга-сүме бээрде онза-ла кижиге силер. Че, оон ыңай солунга бижээн чүүл-деринер, ылангыя чаа Консти-туцияга эдилгелер кириер дуга-йында саналдарыңар бөдүүн кижилерге «дузу» чедингир онза болур чорду. Чүү дээр мен, ам каш хонгаш, сезен харлаар сен. Хүн-дүлүг чараш чаның, өөрзүрек бүдү-жүн оскунмай, салган сорунну уламчылап, кадык-чаагай болуруң-ну күзедим, эжим!

Черлиг-оол КУУЛАР,
Тываның Улустуң чогаал-чызы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

АЛЫСКАЖЕ ЭКСПЕДИЦИЯ: «ДЕНАЛИ — ТЫВА»

Мурнунда улуг сорулга салган «Делегейниң 7 бедик — Тыва» ко-мандазы бодунуң ээлчеглиг аян-чоруунга белектенип эгелзэн. Олар-ның мурнунда — Соңгу Америка-ның эң бедик шыпышы, 6194 м бедик Мак-Кинли. Тус черниң ин-дейлери бо доштан бүткен дагны «Денали» деп адап турарлар. Ынаар чедерде дорт-ла Аляскада рейнж-дердер-биле харылзажыр ужурулуг. Команданың удуртукчузу март айда-ла Интернет таварыштыр олардан чөпшээрелди алган. Американнар боттары бо экспедицияга «Денали — Тыва» деп атты тывыскааннар.

Мак-Кинли деп даг Соңгу поляр куржааның чоогунда турар болгаш ында агаар-бойдус кончуг соок, хат-шуурганныг бооп турар. Альпи-нистерниң чугаазы-биле алырга, соок талазы-биле ол Эверестен безин берге деп турар. 2200 метр бедикке самолет-биле ужуп келгеш, дош кырлап, чүгүнүн бир кезини шапактар соонга сөөртүп алгаш чоруур. Базым бүрүзүнде хөртүк адаанда чүс-чүс чарыктар бар бол-ганындан командага 3-тен эвээш эвес альпинист чоруурун чөпшээрер турар. Чартык ай хиреде шак ын-чаар чоорту бедик келгеш, 5200 метрден эгелеп чартык километр бедик доштуг шыпышкыч үнер.

Бо белең эвес, доштуг даже үнүшкүнү тыва команда Орус география ниитилелиниң прези-дентизи, МЧС сайыды, Россияның Маадыры Сергей Шойгунуң 55 харлаан оюнга тураскаадыр дээш. Амгы үеде альпинисттер деткич-чилерни дилеп турар болгаш май айның сөөлгү хүннеринде барыын полушариже ужултарлар.

Бистиң корр.

«БАЯННЫҢ КНОПКАЖЫ- ГАШТАРЫ»

Апрель 23-24 хүннеринде, Кызыл кожуунуң Солаан Базыр-оол аттыг Култура бажынынга баянистер фестивалы болуп эрткен. Бо фестивальды «Баянның кноп-кажыгаштары» деп аттыг эрттирген.

Ук фестиваль республикада бир дугаар эртип турар. Ооң кол сорул-газы — баян уран чүүлүн сайзы-радып хөгжүдери. Мөөрей ийи хүн үргүлчүлзэн. Түннелинде чаңгыстың күүселдезинге бирги черге респуб-ликаның уран чүүл школазының өөреникчизи Сыдым-оол Монгуш, ийиги черге Кызылдың уран чүүл колледжизиниң доозукчузу Люд-мила Аргунова база үшкү черге бо-ла колледжтин студентизи Ажык-маа Айыжы болган. Аккомпо-ниаторлар мөөрейиниң тиилек-чилеринге бирги черни Хову-Аксының уругларның уран чүүл школазының башкызы М.А. Монгуш болгаш ийиги черни Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак суурнун пенсионери В.А. Иргит төлөптүг болган.

«СҮМБЕР-УУЛА— 2010» ЫРААЖЫЛАР МӨӨРЕЙИ

Эрткен неделяда Сүт-Хөл ко-жуунуң Бора-Тайга суурга чылдың-на болур «Сүмбер-Уула—2010» деп аныяк ыраажылар мөөрейи болуп эрткен. Ук мөөрейни Бора-Тайга-ның Култура бажынының коллек-тиви организаастап эрттирген.

Салым-чаяангыларның тергенин ыры күүседикчилериниң Гран-при шаңналынга Кызыл хоорайдан Саян Дембирел тиилекчи болган. Бирги чергениң лауреады атты Чөөн-Хем-чик кожуунуң Чыраа-Бажы суур-дан Чай-Суу Кууларга, ийи чергениң лауреады Кызыл кожуунуң Суклак сумузундан Аңгырак Айыжыга база үшкү чергениң лауреады атты Ажыкмаа Айыжыга тывыскаан.

Бистиң корр.

МЭЭҢ ТИИЛЕЛГЕМ

Улуг-Хем кожунунуң Демир-Сугга суму турган. Аңаа бөдүүн арат өг-бүлө чурттап чораан. Донгак Ындаакпан биле Шокар-Кадай (Ондар уктуг). Ындаакпан ирейни Демир-Суг чону Адар ашак деп шолалаар чораан, чүге дизе ол часпас адар аңчы чораан. Олар чаңгыс оолдуг болган. Ооң адын Уйну-оол дээр. Огунга эжей бир оолду азырааш, Кызыл-оол деп адап алган.

Уйну-оол Донгак үргүлчү Кызылга чурттап-ажылдап чораан. Улуг улузум шериг столунга ажылдап чораан кижиге дижит чүве. Ол ынчангы үениң албан ажылы деп билер мен. Кадайы орус омак-

сөөктүг. Өг-бүлө чаңгыс кыстыг чораан. Орус керни Демир-Сугга келгеш, кунчуузуңга дыка дузалажыр: инек-

тер сагжыр, тараа соктаар, быштак кызар, хойтпак хайындырар. Тарааны чандыр соктааш, каттырып каап соктап турар чораан.

Кызыл-оол деп оглу база Кызылга ажылдап чорааш, аңыянда чок апарган.

Авазы оолдарын мынчаар кожааттап ырлаар чораан:

Улуг черде Кызыл черде
Уйну-оглум ында турар.
Кызыл черде улуг черде
Кызыл-оглум ында турар.

Кажан дайын эгелей бээрге, Уйну-оол Ындаакпанович Донгак танкист бооп, эштери-биле дайынча аъттаныпкан. Орус өөнүң ишти уруун кырган-авазыңга арт-

УЛУГ ӨГБЕМ

тырып кааш база фронтуге чорупкан. Танкист чаңгыс уруу Би-Хем кожунга чурттап чораан деп авам, ачам, даай-авам чугалаар чораан.

Ачазы Донгак Ындаакпан (Адар-Ашак) оглу фронтундан келбеске, манал чадааш, чок апарган. Авазы элээн үр чурттап чорааш, Демир-Сугга чок болган.

А Уйну-оол Донгак Украинаны хостакаш, Молдавияның Кишинев-Ясенево чоогунга улуг тулчушкун үезинде чок болган. Дайын соонда Демир-Суг сумузу дүшкен. Аңаа чурттап чораан чон Баян-Кол, Өөк, Туран, Элегес, Көк-Чырааже тарап көшкен. Тиилелгениң 50 чылында фронтучуларга тураскаалдар ажыттынып турда, сумузу чок, дүшкен болгаш, тураскаал чок арткан. Бистиң бажыңы-выска чаңгыс чуруу чораан. Ону

Сандро Маады деп журналистич «Улуг-Хем» солунга бижээн дилээ езугаар хөй чыл бурунгаар чоргузуп берген мен. Танкистер дугайында ном бижип турган. Ам ол чурукту дедир эгидип алыксап чоруур мен.

Уйну-оол Донгак — мээң авамның авазының кады төрзөн дунмазы боор кижиге. Мону менээ сактып чугалап берген даай-авам Хеймерек Донгаконна Көк-кыс (Кенден) 84 харлыг. Ам-даа омак-сергек Эйлиг-Хем суурда чурттап орат. Күш-ажылдың хоочуну, үргүлчү депутаттап, шаңнал-макталдыг ажылдап чораан.

**Л. СУРУҢМАА,
башкы.**

*Улуг-Хем кожуну,
Эйлиг-Хем суур.*

ФРОНТУГА МЭЭҢ ДУЗАМ

Мен эрги Чаа-Хөл чурттуг мен. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн хүннүң даңгаар эртен Чаа-Хөл суурнуң барыын талазында хараганнар аразында шыкка хой када-рып чораан мен. Ол үеде 10 харлыг турган мен. Үжүк-бижик билбес мен. Бир канчангаш көөрүмге, ийи чалгынныг самолет Чаа-Хөл сууру ийи долгандыр ушкаш, мээң кырымда-ла келди ышкаш. Ооң соонда эңмежок саазын чажыпкаш, ужуп чоруй барды. Ол саазыннарны чыып алдым. Аалывыс Улуг-Хем кыдыыңга турган. Улуг дүш чедэ бээрге, хожомну бөлүп алгаш, аалымга чедип келгеш, чыып алган саазыннарны ачамга көргүстүм. Ачам саазыннарны номчааш: «Фашисттер Герман чурт ССРЭ-же оор

езу-биле халдаан-дыр. Улуг дайын эгелзэн-дир» — дээр. Кожавыстың оглу Пар-оолду адын мундургааш, ол саазыннарны аңаа бергеш: «Өрү-куду аалдарга дүрген чедир, көрүп, билип алзыннар» — дээр, чорудупту. Улуг дайын эгелзэннин ынчаар билип алган бис.

Дайын үезинде сумулар, арбаннар даргаларындан эгелзэш, кожунуң улуг даргаларыңга чедир чон аразыңга дайын дугайында тайылбыр ажылын чорудуп, «Бүгү чүвени — фронтуга! Бүгү чүвени — тиилелге!» деп кыйгырыңың адаа-биле фронтуга дузаламчыны чыып турган. Мээң ачам Чалчың Ховалыг Сеглеңмейевич ол үеде Шаңчы биле Изиг-Кара сумуларның улуг тергилекчизи (дар-

газы) турган кижиге чүве. Дайын үези болгаш ындыг турган боор, ачам аалдар кезип чорааш, ай-айы-биле чидип-чидип келир турган. Фронтуга дузаламчы чыып чоруп турганы ол чүве-дир.

Мал-маган, аш-чем, идик-хеп дээр, дузаламчыга чыгбас-ла чүве чок турган. Мен 1942 чылдың кыжынында 2 дугаар класска өөренип тургаш, 11 харлыг турган мен. Ачамның дунмалары: Бүдүй, Чолдак-Доржу, күдээлери Апал-оол, Соскур-оол суглар кара талдардан хаактар чазап турганнар. Мен кула адымны шанактангаш, Сүрүн-Алаактан ыштаар турган мен. Ол чүге дээрге, хаактар чазар дээр кара талдарын ол шевер ашактар изиг-демир кырынга

эргизер, кургадыр турганнар. Бир хүнде ийи шанак ыяшты чүдүрүп эккээр турдум. Кежээ боорга шанак чазан чоңгузун үндүрүп, аштаар турган мен. Чай чок кылдыр ажылдаар турган чүве-ле болгай.

Бир хүнде 5 эжеш хаакты чазап каар турганнар. Чазап кааны хаактарның шынары кончуг эки турган. Чазап төндүрерге, дораан бутка кеткеш, шенеп халыыр турган мен.

Чолдак-Доржу акым менээ дээр тал-биле хаак чазап берген. Хаактыг Чаа-Хөл суур биле бажыңымның аразыңга бичии-ле када маңаар турдум. Дайын төнгөн деп медээ дыңнааш, ураалал маңа-жып турдувуста кайгамчык чүве-ле болгай!

Дайын үезинде улуг улуска дузам-биле тиилелгени чоокшуладып турганым ол.

Владимир ЧАПЧЫҢ.

Тээли суур.

МААДЫРЛАРЫВЫС — ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫВЫС

Чеди-Хөл кожунуң Элегес сумузуңда Кара-Кыс Намзатовна Мунзук аттыг Культура бажыңының чанында эки турачы дайын киржикчилериниң чырык адынга тураскаалды сиңилбип кылган. Клубту 1968 чылда туткан. 1998 чылда клубту Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кара-Кыс Намзатовна Мунзуктуң ады-биле адаанындан бээр 10 ажыг чыл болган. 40 чыл бурунгаар клуб чанында эки турачы дайын киржикчилериниң чырык адынга тураскаал-самбыраны алдын үжүктөр-биле сиңилбип кылып каанын сумунуң хоочун чурттапчылары сактыр. Ам бо хүнде ол тураскаал бар, а 1941-1945 чылдарда кадыг-дошкун дайын үезинде эрес-дидим, амы-тынын харам чокка берип чораан чаңгыс чер-чурттугларывыстың ат-сывын сиңилбип, бижип каан үжүктөр-даа артаан. Ону катап тургузары-биле улуг ажылды чорудары чугула апарган.

Тываның эки турачы абтыг шериг эскадронунуң Тывадан чоруткан 206 кижиниң аразындан бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Ровно, Сурмичи, Дубно, Берлин дээр тулчушкуннарга маадырлыгы-биле киржип чорааш мөчээр. Тыва чон ССРЭ-ниң шынчы өңүктери дээрзин ол Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары көргүскен. Дайын үезинде тыва чон чүнү-даа харамнан-майн дузалаар дээр кыйгы Тыва черге диңмипер турган. Ол кыйгы Танды Курэкономун оюп эртпээр. Сумунуң хоочуннары, тылдың кир-

жикчилери Аркадий Сундуй-оол-овичиниң сактышкыны-биле дайынча хол-хаптарын, аргаан чылыг уктарны, аң ээдин дээр, черле чүнү чорутпаан дээр. Ырлары-даа, анаа чугаа-даа, ажыл-иш-даа шупту дайынча угланган турган.

Чылдың-на Тиилелге байыр-лалында, Май 9-та, клубтуң чанында тураскаал чанынга сумунуң хоочуннарын чалап, чечектерни салып турар бис. Ада-чурттуң дайынынга киржип чораан маадырларның ажы-төлүн, дөргүл-төрелдерин чалап, төөгүзүн дыңнап, албан черлериниң аразында шериг-патриотчу чыскаалдарны эрттирип турар. Сумунуң библиотекары Саяна Сембий-ооловна Сат тускай темалыг «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп дайын-чаага эрес-дидим тулчу чораан эки турачыларның, дайын хоочуннарының чырык адынга тураскааткан утка-шынарлыг хемчеглерни интернатың болгаш школаның өөреникчилери-биле эрттирип турар.

Школаның библиотекары Херелмаа Алексеевна Монгуш ном делгелгезин кылып, өөреникчилер ортузунга дайынчы шүлүктөр мөөрейин, «Дайын болгаш уруглар», «Фронтучу орук» деп темаларлыг кичээлдерни эрттирген.

Төрзөн черинче ээп келбээр Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң ажы-төлү суму-вуста чурттап чоруур. Николай Донгулак-ович Оюн ачазы Донгулак Намзатович Оюннуң өөнүң ээзи Түнзең-

маа Уйнукуевна-биле кады Май 9-та — Тиилелге хүнүнде ужуражылгаларга доктаамал киржип турар. Донгулак Намзатович Оюннуң кады төрзөн дунмазы Кара-Кыс Намзатовнаның ады-биле клубту адааны таварылга эвес. Төөгү — дөстүг, төрөл-чону, ажы-төлү ам-даа утпайн, сактып чоруур.

Тываның күрүне архивиниң шыгжамырында мынча деп бижиттинген документ бар: «Донгулак Оюн Намзат оглу 1936-1938 чылдарда Араттың Революстуг Шеринге шериг албанын эрттирген. 1941 чылда Тываның Араттың Революстуг намының кежигүнү. 1939 чылдан тура шагдаалап ажылдап чораан. Оюн Донгулак Ровно хоорайны хостакаш. Сурмичи дээр тулчушкунга маадырлыгы-биле мөчээр. Маадырлыг чоруун ТАР-ның Чазар «Дайынчы шылгалал дээр» деп медаль-биле демдеглээр».

Танды кожунуң Элегестен дайын шөлүнчө чоруткан маадырларывыска Саратов-оол Шурунович Оюн (Оюн Шурун-кара оглу) база хамааржыр. Ол 1916 чылда Тандының Элегеске төртүтүнген. Кубань — Кара-Далайның 31-ги взводунуң салбырының командири чораан. 1941 чылдан бээр нам кежигүнү. 1939-1942 чылдарда шериг албанын эрттирген. Ада-чурттуң Улуг дайынындан чанып келгеш, Кызылга ИХ-тер шугумунга ажылдаан. 1945-1949 чылдарда Танды кожунуң Межегей сумузуңга

«Тиилелге» колхозту даргалаан. Мал малдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Саратов-оол Шурунович Оюн дайын шөлүңге маадырлыг чоруу дээр Алдар ордениниң 3-кү чергези-биле, ТАР-ның Күш-ажыл ордени база Ада-чурттуң дайыны ордениниң 2-ги чергези-биле шаңнаткан.

Каваа Мамбарович Оюн 1902 чылда Тандының Элегеске төртүтүнген. 1924-1927 чылдарда шериг албанын эрттирген. Танкыга удур боолаар взводтуң дайынчызы. Ровно дээр тулчушкунга балыглаткаш, госпитальга эмнеткеш, улаштыр чадаг шериг кезээнге Берлинни штурмнаарыңга киришкен. 1945 чылда чуртунга чанып келгеш, Каа-Хемниң Бүрөн-Хемде хоочуннар бажыңыңга эмнедип чурттап чорааш, аңаа мөчээр. Шаңнал-макталы-даа билдинмес.

Хүүлөңмей Чассыгбай оглу Оюн 1912 чылда база-ла Элегеске төртүтүнген. 1937-1939 чылдарда шериг албанын эрттирген. Тускай мергежили — артиллерист. Сурмичи дээр тулчушкунга аар балыглаткан. Тывага чанып келгеш, ола балыглатканының уржуундан аарып чорааш, 1956 чылда мөчээр. Шаңнал-макталы-даа билдинмес.

Айыжы Чассыгбай оглу Оюн 1915 чылда Элегеске төртүтүнген. 1934-1937 чылдарда АРШ-ка шериг албанын эрттирген. Тускай мергежили чолаачы. ТАР-ның Сайыттар чөвүлелинге чолаачылап ажылдап тургаш, эки турачы-биле да-

йынча аъттанган. Дубно дээр тулчушкунга маадырлыг чорук көргүскен. ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

Данзырын Баазанович Оюн эскадроннуң партуругу. 19 чылда Тандының Элегеске төртүтүнген. 1924-1927 чылдарда шериг албанын эрттирген. 1932 чылда 1-ылга чолаачылап ажылдап турган. Дайынча эки тура-биле чоруткан. Ровно дээр тулчушкунга маадырлыгы-биле мөчээр.

Кадыг-дошкун дайын үезин амы-тынын харам чокка берип чораан чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттары бо:

1. Ануцин Василий Герасимович
2. Черепанов Иван Иванович
3. Оюн Донгулак Намзатович
4. Оюн Адыгжы Чассыгбай Огун
5. Калинин Геннадий Аргамачев
6. Оюн Данзырын Баазанович
7. Богданов Владимир Иванович
8. Богданов Иван Ермалаев
9. Оюн Баазан Билчинович
10. Николаев Александр Александрович
11. Оюн Каваа Мамбарович
12. Оюн Бортуй-оол Калчарович
13. Моржов Василий Иосифович
14. Метелкин Алексей Степанович
15. Оюн Саратов-оол Шурунович
16. Ховалыг Тиртык Хаяевич

Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс эки турачыларның чырык кылыг овер-хевири чүректөр-мөңгө артар.

Надежда МОНГУШ

*Чеди-Хөл кожуну.
Элегес сумузу.*

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ДАЙЫН БОЛГАШ УРУГЛАР

(Уланчызы. Эгези
№ 47 «Шында»).

Арты талазы колдуунда-ла
шарып уңген аарга шыпкан. Ал-
Достактын эң бедик сиртинде
мундук-кирик кылдыр чыскаа-
нып алган чүве дег, бедик хаялар
береп алган турар. Бис Буга акым-
биле ол хаяларже халбактанып үнө
бергеш, хараарынга ынак улус бис.
Ол хаяларже үнө бергеш көөрге,
ал мырыңай бут адаанда дег
халбактырар, хөлдүн ужу-кыды
дооза-ла тода ажыттынып келир.
Ынчан хөлүвүстүн делгем чаа-
тайын, ооң чаражын магадап-ла
канас бис. Хөл кырында чаа-ла
казылган ажы-төлүн эдиртипкен
мундуктар дээр улуг, кара өдү-
рөктер оожум, даамай ынаар-
ынаар шуужуп салдап чоруурлар.
Алды-Достактын эң бедик хая-
ларже халбактанып үнө бергеш,
бар-ла үнүм-биле ырлаарынга
ынак кижилер мен. Сактырымга, хөл
кыды ырымны аажок таалап дын-
чар чыдар ышкыш болур. Ооң кы-
рында кезек-кезек черлер ырла-
нып, ында-мында янзы-бүрү өң-
өр көстүгүлөп келир. Төрзөн хө-
лүнүн чаражын магадап-ла хан-
кас мен ийин. Бир хүн база-ла ол
халбаке үнө бергеш, ооң кырында
кижи олуруп алырынга эпиг че-
ринге олуруп алгаш, ынчан чаа-ла
тарал, неперет турган «Четтирди-
вис, эжим Тока» деп ыры ырлап
оргаш, куду көре кааптарымга,
бир-ле кижилер дөштү өрү бисче хол
айып маннап олур. Келзе-ле Куш-
каш-оол. Ол кадыр дөш өрү маң-
наар дээр пат-ла турупкан. Эгиз-
тыныжы-даа кончуг. Бис акым-
биле хаяларымыстан кончуг дүргөн
дүжүп, ооң чанынга бардывис. Ол
арай деп тыныжын оожургадып
алгаш чугаалай-дыр:

— Уруглар, дайын... Дайын
эгелзэн-дир!

Бис акым-биле деңге айтыра
кааптывис:

— Кайда?

Кушкаш-оол боду безин дайын
кайда эгелей бергенин орта бил-
бээн хире. Бичии боданып тургаш,
хөлдүн хүн ажар талазынче холу-
биле айты-дыр. Бис ол угже аажок-
ла топтал көре бердивис. Ынаар
дайын хевирлиг чүве көзүлбейн-
дир, ыш-бус, өрт-даа соргаа кө-
зүлбес, бичии уруглар бомбалап
турар аэропланнар-даа ушпайн,
бомба октабайн турар хире. Ыт-
дааш-даа чок, хаяларны долгандыр
кылаштыжып, бир эвес бомбалай
берзе, ол хаяларда кижилер чаштынып
кере бээр хире хос черлер дилеп
чоруп тур бис. Ындыг черлер-даа
чок болду.

Ол хүн улуг улустан билип алга-
нывис — фашистер ССРЭ-же
халдаан. Ат-ла болган. Ол ССРЭ
деп чурт бистин улуг кожавис, бис-
тин чуртубус-биле эп-найыралдыг,
биске улуг дузаны чедирип турар
дээрзин билер-ле болгай бис.
ССРЭ дугайында киноларны-даа
көрүп, чаа орус ырларны-даа
орустап ырлап турар болгай бис.

ССРЭ-же фашистер халдаан
деп медээни бис, көдээни бичии
уруглары, шаавис-биле улуг дүвү-
рел-биле хүлээп алган бис. Сакты-
рымга ол дайын мыа бо Кызыл-
Тайга артында чоруп турар ышкыш,
ооң чангы безин дыңналып кээр ту-
рар ышкыш, бистин чаш чүректө-
нүвиске дээр-ле кончуг болган.

Чылбак акымның сөөлгү белээ

Удавайн аалдарнын аныяк оол-
дары шериг албаны эрттирер дээр
чоруп эгелзэн. Бичии оолдар олар-
га дыка-ла адааргал турар чүве.
Бистин акывис Чылбак ынчан чаа-

ла он сес харлапкан, бодунуң улуг,
шыраа-даа кончуг турган. Ол
чазактын аныяктарга кыйгыры
езугаар алдын казып тывар ажыл-
че чоруур деп бүрүткөдип алгаш
ынаар чоруурунга белеткенип тур-
ган. Ол — Сүт-Хөлдүн идепкейлиг
аныяктарының бирээзи, ооң ка-
дында ачамның ажылынга кол-ла
дузалакчы ол. Акым, шынап-ла,
Сүт-Хөл сумузуңуң идепкейлиг
аныяктарының бирээзи дээрзин
билер бис. Ол дыка хөй улусту би-
жикке өөреткен, спортка база дыка
ынак, лыжа талазы-биле сумуңуң
эң шыырак хаакчызы, хаак мар-
гылдааларыңа каш-даа катап бир-
ги черни ээлзэн база хол бөмбүүн
эң баштай сумуга непереткен
кижи ол-ла болгай.

Акым алдын уургайынче ажыл-
дап чоруур деп баарга, авам орта
чөпшээрешпейн шаг болган:

— Ам-даа күш-шылдап кирбээн
чаш оол ындыг ырак чер барып,
хая-даш касканнаар деп чүзүл —
дээр, шуут-ла чөпшээрешсэн.
Ачам чүве-даа ыттавас, кырган-
ачам харын оглун деткип, авамны
сургай аарак чугаалаан:

— Чаш оол деп чүзүл, бо хире
турза, узун, тутса, мөге эрни.
Харын улам кадыг ажылга дадыгар
ыйнаан эр апар чыдар кижилер —
дээр, авам чүгээр оожурган,
ырак чер чоруур оглунуң идик-
хевин аайлай берген.

Мен ынчан Суг-Аксы школа-
зынга өөренип турган мен. Школа
аалывыстан элзэн ырак боорга,
мени суурда чурттап турар ачам-
ның дунмазының өөнге тургузуп
каан. Мени аалче чүгле дыштаныр
хүннерде Чылбак акым айттыг кээр
ал алып турган. Бир-ле хүн, ынчан
дыштаныр хүн-даа эвес чүве, шко-
ла даштынга уруглар-биле ойнап
турумда, Чылбак акым бо угбам
сугнуң өөнүн чанында чедип келген
тур. Бөгүн дыштаныр хүн эвес-ле
болгай, чүге чедип келгени ол
боор деп бодааш, акымче маң-
наптым.

— Бөгүн дыштаныр хүн эвес-
ле болгай, акым, чүге чедип кел-
дин? — деп айтыра кааптым.

— Даарта ырак чер чоруурум
ол-дур, Хеймер, эки өөренир сен,
сеңээ белек эккелдим — дээр,
акым хойнундан кылагар карттыг,
ногаанзымаар ном-биле кылын
кыдырааш уштуп бергеш, бажым-
ны чыптааш, суйбап кагды. Мен ол-
че улуг сагыш-даа салбайн, дүр-
ген-не кылагар карттыг номну ажа
тырткылааш, ооң кылагар карттын
чаактарымга дагай тудуп тура
акымдан айтырдым:

— Ырак чер баар деп, Кызыл
кирип угбам сугга баарың ол бе,
акым? — деп айтыра кааптым.

— Оон-даа ырак, Нарын алдын
уургайыңа барып, алдын казып
ажылдаарым ол-дур. Аныяк, шы-
рак оолдарны алдын казып ажыл-
даарынче кыйгырып турар чүве-
дир, ынчангаш чоруурум ол-дур
ийин, а сен эки өөренип, ава-ачаңга
дузалажыыр сен, Хеймерим, —
дузалажыыр сен, Хеймерим, —
дээр база катап бажымны чыттап
кааш, адыңче кылаштыпты. Ам-на
боданы бердим, акым ырак чер
баары ол-дур, ол та кажан чанып
кээр деп бодааш сагыжым саргып
эгелзэн. Акым адыңга олурупкаш,
менче хая көре-көре, шошкудуп
чорупту. Чүге-ле чүве ийик, акым-
ның соонче көргөш, анаа-ла ыглак-
саам кээр болду. Сактырымга
акымны дыка үр көрбээн, сакты
берген ышкыш бергени кылагар
картыг ном Пушкинның тоолдары
болган. Кылын кыдырааш-биле
номну хөрээмге чыгып турду
алгаш, угбам сугнуң өөнче элеңей-
нип чорупкан мен. Ынчан акымны

сөөлгү катап көргөним ол деп ка-
йын билер турган ийик мен.

Чылбак акым ол хевээр аалын-
га эеп келбээн. Ол алдын уурга-
йыңа база эки ажылдап, мактадып,
шаңнадып турганын чагааларыңа
бижирип турган. Бир чагаазында ол
удавас шөлзөп чедер бээр мен
деп каан болган, бис Буга акым-
биле акывысты четтикпейн манал
турган бис. Ынчалза-даа акывис
шөлзөп келбээн, алдын уурга-
йыңа ажылдап турган мөге-шы-
рак эштери-биле кады шеригже
келдирти берген, шеригте бир чыл
хире албан эрттирип тургаш, фронт-
туже тыва эки турачылар-биле
кады айттыпкан...

Бора-Богбам база фронтуте чорупкан

«Дайын», «Фронт» деп сөстөр
ынчан улус аксындан дүшпестээн.
Кол-ла чүве дайылдажып турар
шериглерге дузалаар деп ажыл
хайнып турган. Араттар фронтуте
дузалаар дээр чүзүн-даа харамнан-
майн турган. Чайны өттүр белеткеп
алган чөпкөк-саржаан, ол чайын
кыргaan хоюнун дүгүн-даа белек
комиссиязынга дужаап-ла турар.
Ол чылын аалдарның өглери чаа
ак кидис-биле шыптынмаан, өгте
чаа ширтек чаттынмаан. Ол фронт-
туга дузаламчы деп улуг херектен
школачылар база чыдып калбаан.
Уругларның эжелик малдарын —
хой, өшкүзүн безин харам чокка
берип турган.

Маадырлыг Кызыл Шеригге эң
эки чүгүрер, маңнаар айттар чору-
дар деп кыйгы үнгөн. Ынчан Хем-
чик аалдары барык дооза-ла чыл-
гы малдыг чүве. Аал бүрүзү дээр
дээр айттарын чыылда пунктузунга
аппарып дужаапкан, баштары
халайгылай бергилзэн, эзер-чонаан
чүктөп алган чанып чоруп турган-
нар. Ачам айттар чыып турган чер-
же эң дээр дээр малдарывысты
— бодунуң кезээде чарылбас эки
Бедик-Каразын база мээр хуу
адым Бора-Богбамны, кирип сү-
рүпкөш чедип келген. Бора-Бог-
бам дээр дыка-ла иштимде хому-
даан мен. Ол дээр мээр бажым
кыргaan байырлалда кырган-ачам-
ның берген белээ — хуу өнчүм-не
болгай. Ол бичии бора кулун бог-
ба алаарга, акыларым ону мунар
кылдыр өөредип каан. Баштай ооң
ооргазынга мени олурткаш чедип
өөредип, ооң соонда чүген тынын
тутсуп каар турган. Мен удавайн
адымны мунуп өөренип алган
мен. Бир-ле чүвеге бедиктенип тур-
гаш ооң ооргазынче сырбактанып
үнө бээр, ооң челдерин дырал
бээр, аңаа чечектерни өрүп-даа
каар турдум. Бодум база шору
өзүп, богбам база чаваа алаарга
аңаа дыңзыг-дыңзыг шошкудуптар
апарган мен. Улустуң шыдыраа
адынга дөмөйлээр, узун даван-
нарлыг бедик айтчыгажымны анаа-
ла ийинден көрүп туруксаам кээр,
ооң ооргазын, быгынарнын айт шет-
казы-биле шеткалап, бажын, дум-
чуун, харын-даа карактарын ар-
жыыл-биле чодуп бээр турган мен.
Бора-Богбам чедикшен айт алаар-
га безин ооң ады Бора-Богба хе-
вээр арткан айт-ла болгай. Ол мени
ээм деп ылап-ла билер турган.

Ачам бодунуң Бедик-Каразы
биле мээр Бора-Богбамны чыылда
пунктузунче дужаар дээр чедип
чоруптарга муңгарал, хомудал тур-
ган мен. Ынчалза-даа хомудалды
уруска көргүзүп болбас. Пионер
кижи Кызыл Шеригге адын ха-
рамнанган деп баар-ла болгай. Хөл
кыдының узун-узун дыттарының
аразынче маңнап кире бергеш, бир
дыттан куспактанып алгаш, дыка-
ла ыглап турган мен. Бичии оожур-

гал, хөлге чунуп алгаш уруглар
аразынче кирип, караамда чаш
бүлдеңейип турза-даа, аажок ди-
дим чугаалап турган мен: «Мээр
Бора-Богбамны эң-не маадырлаг
командир кижилер мунар боор. Ол
дээр эң-не чараш, бедик айт-ла
болгай». Ынчан караам чажын
арай деп тудуп турган мен. Элзэн
үр-ле муңгарал келген мен. Чүгле
ачам мени чазыктырар бодааны-
ла ол боор, ол бир катап: «Акым
база фронтуте ышкыжыгай, ол Ты-
вадан барган малдарның аразын-
дан Бора-Богбамны танып кагза, ол
оозун дораан-на тудуп мунуптар
чадавас. Олар илзэн тыпчып, кат-
тыжып алза, олар чүү-даа чүвеге
торулбас болгай аан» — дээр,
сагыжым бичии оожурган. Сагы-
жымда чоокта чаа көргөн «Ча-
паев» деп кинода ышкыш, акым
Бора-Богбамны мунупкан, Чапаев-
тин чанында селемезин чайып,
ураалал шаап чоруур ышкыш са-
гындырар турган. Дайзынын тиелеп
алгаш, акым Бора-Богбамны-биле
аалынга тутсуп чедип кээр боор
деп күззэн-не чүвем ол апарган.

Кым-даа фашист болуп ойнаксаваан

Дайын-даа үези турган болза,
бистин аалывыстың амыдыралы
биз хевээр бодунуң ээлчээ-биле
чоруп турган. Чүгле улуг улустуң
арын-шырайы арай шыңгы
апарганын бистер, бичии улус,
эскерип турган бис. Мурнунда
ышкыш аалдар аразында аян-
тээлеп кылаштажып азы айт мунуп
алгаш ынаар-мынаар шалкылажып-
даа турар кижилер чок. Улус бо-ла
чыгып алгаш хуралдаар, бир-ле
айтырыгы шыңгы чугаалашкаш
турар. Хурал соонда ыяап-ла
солун номчулганы болур, оортан
фронтуте байдал дугайын билип
алыр турган. Белек чыылдазы
уламчылавышаан.

Ачам ынчан нам үрүнүн дар-
газы турган боорга ындыг чүве
ийикпе, хурал-суглаа даады-ла
аалывыска болур. Ачам Чадаа-
надан элзэн каш плакаттар дээр
чуруктар чурраан улуг калбак саа-
зыннар эккелген. Ол плакаттарда
дайзынга удур шаап халдап турар
маадырлыг Кызыл Шеригни көр-
гүскен: дээрде самолеттар бурун-
гаар киискиткен, танкылар атака-
лап бурунгаарлаан, оларның соо-
биле айттыг, чадаг шериглер ураа-
лап бурунгаарлаан. Ачам Буга
акым-биле биске ол плакаттарны
даштын өг ханазынга көскү кыл-
дыр аскалардан дээр, бис ол
даалганы күзелдиивис-биле күүсе-
дип, барык-ла өгнү долгандыр азып
турган бис. Атакалап шаап кирген
Кызыл Шеригни мурнунда хөл-
беңнедир эстеп чоруур улуг кызыл
туктуң ортузунда ак төгерикте
Ленин биле Сталин башкыларның
баштарын чуруп каан.

Хуралдаар улус ам-даа чыыл-
галак. Кожавис Курбан кырган-
ачай хамыкты мурнай чедип кел-
ген, плакаттарны сонургап, өг
долгандыр кылаштап чоруп турган.
Ол бир чуруктуң чанынга баргаш,
үр-ле кайгал тур. Оон ол барык
бодунга дег чугааланы берди:
«Коргунчул-ла дайын чоруп турар
чүве-дир ам. Көрбес силер бе, бо
ийи кижиниң баштарын одура шаап
каапкан.» — дээр, салаазы-биле
кызыл тукта Ленин биле Сталинниң
баштарыңа айтып тур. Бис кат-
тыжып-ла үндүвүс. Курбан ирей
чүнүң-даа аайын тыппаан, бисче
элдепсинген дег кайгай берди. Оон
Буга бичии оожургал алгаш кыр-
ганга тайылбырлай берди: «Чок,
кырган-ачай, ындыг эвес чүве-дир,
бо дээр оодура шапкан баштар

эвес, Ленин, Сталин башкыларның
баштарының чуруун маадырлыг
Кызыл Шериг тугунда чалап алга-
ны ол-дур. Шаап халдаан Кызыл
Шеригни бурунгаар кыйгырып,
хей-аът кирип чоруур тук ыш-
кажыл». Кырган «Оо» дээр чу-
рукту улам-на сиңиккен чүве дег,
караан имиретип алгаш, кайгал-
ла тур. Бис бүдүү каттырышы-
шаан бис. Хуралдаар улус чыгып
кээр, плакаттарны сонургап,
кайгал турлар. Бис оларга Курбан
кырган-ачайның частырыгларын
чугаалаваан бис. Оон башка олар
Курбан ирейни кыйгырып, шоо-
найнып туруп бээр болгай.

Хурал шыңгы эрткен хире.
Чамдыктарны мактап, чамдык-
тарны са шүгүмчүлөп-даа турар
хире болган. Хурал соонда суму-
нуң аревзчилери концерт көргүс-
кен. Орта өөреникчилер база
киришкен. Аревзчилер даргазы
Досун-оол бир номчаан номундан
боду ши-даа чогаадып алган,
шиниң киржикчилери шыңгы
белеткенгени илден. Бистин класс-
тан Кушкаш-оол бичии разведчик-
тин ролун дыка эки ойнаан. А ши-
де фашистин ролун Досун-оол
боду ойнаан. Ши соонда Досун-
оолду бир оол чемелей берген:
«Сен, аревзчилер даргазы кижилер
чүге фашист болуп турдун. Фа-
шисти багай кижилер ойнаар ужурул»
— дээр. Досун-оол оон удур ай-
тырган: «Багай кижилер кымыл ын-
чаш?» Бо айтырыгга харылаар ки-
жи чок болган. Багай кижилер турбаа-
ны-ла ол боор. А Кушкаш-оолду
көрүкчүлөр мактап: «Көрөм мону,
азаның бичези кончуг деп чүве ол-
дур ийин» дийип турганнар.

«Даарта чаа келзе» деп...

«Если завтра война...» деп
орус ыры тыва дылче очулдуруп
каан, ону бо-ла ырлажыр улус бис.
Бистин башкывис Салчак Авыр-
оолович бир-ле ыры кичээлинде
«Чоокта чаа-ла «Даарта чаа кел-
зе» деп ырлажып турган болгай
бис. Ам дайын дээр кидин түлүк
чоруп турар. Бирле черде үгер-
боолар дааштаан, бомбалар ча-
зылган. Бо берге-дошкун дайын-
дыр. Бис аңаа белек турар ужурул
бис. Дайылдажып өөренир бис» —
дидир. Дайын-чаа, шынап-ла, кидин
түлүк, тайбың чурттап орган чон
амы-тыныңдан чарылган, берге-ле
дайын чоруп турарын билип турган
бис. Чурттуң бүгү-ле ажыл-агыйын
шериг байдалыңа таарыштыр
тургузар, бүгү чонну шериг өөре-
дилгезинче хаара тудар деп чазак-
тың чарлыын езуугаар хамык чон
хөдөлип үнгөн. Бүгү чонну шериг
өөредилгезинче хаара тудары-
биле чер-черлерде ополченнер
отряды деп шериг сургуулунга
өөредир тускай бөлүктөр тургус-
тунгулаан. Бир эвес биче командир
Белек-оол ынчан чок апарбаан
болза, ополченнер отрядын удур-
тур командир ол турар ужурул.
Ам ол чок, кым-на ополченнерни
өөредир ирги дийип, бир черге
чыгып келген улус чугаалажып
турган. Харын-даа шеригте тускай
өөредилге эрттирип алган үстүү
аалдың оглу Доржу чанып келгеш,
ополченнерни өөредип кирипкен.
Ол ополченнерни чыскаап алгаш,
марштап өөредип, янзы-бүрү
командалар күүсеттирип, ланчы
боодан канчаар бооларын, ону
казып эптээрин шыңгызы-биле
өөредип турган. Ополченнер
өөредилге база-ла бистин аалывис
девискээринге болуп турган.
Бистин аалдың оолдары опол-
ченнер чыскаалының кудурунга
улаштыр чыскаалыптар. Командир
Доржу оларны ойлатпас-даа, ха-
рын мактап, чамдык шала элегер
ополченнерге оларны үлегер-чи-
жек кылдыр көргүзүп турган.
Ополчен өөредилгези шыңгы-ла
чоруп турган.

(Уланчылыг).

ГВАРДЕЙЖИ СЕНДАЖЫ

Амы-хууда амыдырал-чуртталгазынга тургустунуп келген нарын шаптараа-зыннарның уржуундан ады-сывы хөйге билдинмес болуп артып калган бир тыва эки турачы бар. Тывага чурттап чоруур үезинде Алаштын, Актын, Хемчиктин чону ону анаа-ла «Гвардейжи» азы «Гвардейжи Сендажы» деп адаар чораан, Ол — мээң честем кижиге.

Моол ламаның чаңгыс оглу

Ооң үе-чергези кижилерден-даа дыңнаарга, бодумнуң шокар-шакар сактып артып калганым-даа, эр кижилерге хамаарыштыр ынчаар чугаалап болур чүве болза, Гвардейжи Сендажы ховар дээн чараш кижилерниң бирээзи чораан. Ийи аңгы аймак-сөөк кижилерден төрүттүнген хайнак ажы-төл черле чараш болур. Сендажы Лопсаңайович Монгуштуң-Гвардейжиниң иезиниң алыс ук салгалы Кара-Хөл бажы Даштыг-Хөл хер-тектери. Хөл кыдыында чурттап чораан төрөл бөлүктүн баштыны Хертек Кавактын — Калбак-Дарганың хөй ажы-төлүнүн бирээзи Чиккейни Алаш кудулады, Кызыл-Тайга ынчаар чурттап чораан Монгуш Лопсаңайга ада-иези кудалап берген. Лопсаңайның беш кызынын, дөрт оглунун улуу Калдар Мөңгүн-Тайга таварты Тываже кылаштал кирип келген аныяк моол лама Айдың-биле өг-бүлө туткаш, чаңгыс оол Сендажыны божаан.

Гвардейжиниң шырайында арыг тывазынас, бир-ле ындыг, кыдатсыг, калгазыг аян бар. Араазай дижир кижилерге хамаарышпас-даа бол, тыва кижилерге көшкүртү алырга, узун, езулуг-ла согун дег дурт-сынныг. Кызыл-хүрөн шырайлыг, таңдашымаар думчуктуг. Хан холушкан, калга уктуг болгаш Гвардейжиниң чараш болганы ында.

1916 чылда Тожуга саргарар аарыг нептерээш, Улуг-Хем тава-рааш, чоорту Хемчик унунга четкен. Чаш ажы-төл калбаа-биле кырлып эгелзэн. Айдың лама кара эмнер-биле оларны эмнеп, аалдар кезип чоруп тургаш, саргарар аарыгдан боду аараан. Ном-судурун ажып көргөш: «Мен-даа бо аарыгдан уштунмас хире-дир мен. Чаңгыс оглувусту эки өстүрүп каар сен. Аастыгга алдыртпас, адаан-мөөрейге алыспас, кончуг эр болур эвеспе...» деп чыткаш барган деп, дамчыыр чугаа артып калган. Чок болурда, Чаа-Барлык үстүнге турган дижир, оозун бодаарга, Айдың башкы Алдын-Булак хүрээзинге албан хаап турган хире. Гвардейжиниң иези сөөлүндө барып, өөнүн иштин оскунган, хөй ажы-төлдүг Сарыглар Аракчаа-биле өгленгеш, оон беш ажы-төлдүг болган. А Сендажы кырган-ада-иезинге өскөш, Лопсаңайның оглу кылдыр санады берген.

Честем гвардейжини мээң сактырым

Тыва эки турачы Сендажы Лопсаңайович Монгуш — ачамның кады төрзэн дунмазы Каратаан угбамны ап чораан честем кижиге. Бир үе тенок оолдар чаңгыс кадайының, ол буянныг угбамның өөнгө өскөн бис. Кончуг мерген, оккур, эр угаанныг, ховар дээн шевер кижилерниң бирээзи чораан. «Каратаан аныянда кадыг идик даарап каар-

га, кадайлар магадааш, адаар-гааш, ыглажыптар чүве дижик...» деп бир назы дөгүй берген угбамның чугаалап органын дыңнаан мен.

Дүш-түлүмдө ышкаш сактырымга Шыраа-Булактын Хам-Дыттыг-Ойга кыштап турар бис. Ол доң кыжын, та чүзүн ижип алган ашактар чүве, акыларым Спартак, Хоюрук, Дарбадаа, честем Гвардейжи сулгар арагалаан. Оон чүнүң-не ужун хербектежиң үнгөн. Честемден үш кижиге чүктениптерге, чүү-даа кылбас, шывыктаар чүве турар чораан. Сөөлүндө билип чоруу-румга, честем ынчан кижилер аксынга киргеш, домзактап чорааш хосталып келгеш, хөңнү көвүдөп, дүржөктанып турганы ол хире болган.

Оон соонда честем ис чок читкен... Сураа хакас чуртунче мал сүрүп киргеш, олчаан келбейн барган дижип-ле турар. Дунмазын каапкаш, улчуп чоруй барган дээш ачам күдээзинге хөңнү чок. Авам болчур: «Гвардейжи ышкаш эки кижиге черле тыппас силер. Мен күдээм бактавас мен, хүрүм болур» — деп олурганын чеже-даа дыңнаан мен.

Кады азыраан кыс дунмалыг чаңгыс оглу Байыр-оол өзүп, эр болу бергеш, аказы-биле аргыжып чоруур апарган. Кижиге чил ханмас индюк дээр куштар эди, хаван ышкаш семирти азырап каан меринос хой эди эккээр. Оозун бодаарга, честем ол хакас чуртунда бай-шыырак, эки-ле чурттап чоруур хире болган.

...Дүп-шаг болганда алган ка-дайлыг, ажы-төлдүг ашак апар-ганымда акым сугга кире бердим. Бажының дүгү мөңгүннелип турар кылдыр агарып калган, ол хире-зинде хүрөң-кызыл шырайы аныяк-сыг, идик-хевиниң анынгы, чараш, даргаларзы-ла кончуг ашак кижиге кызыл-даван кылаштал турар. Чаавайның-на төрели боор деп бодаан мен.

— Ачам ышкажыл, танывас кижиге сен бе? — дээш, акым каттыра берген.

Шокар-шакар сактыр, чажым-да тояап чоруй барган ашакты мен каяа сактыр кижиге мен! Ачам, авамны сагынды, улуг акымны айтырды. Өске чон аразынга үр чылдарда чурттап каапкан кижилерниң арын-шырайы-даа, чугаа-домаа-даа өскерлип каар, тывалаарының арай чиктиг, кандайы-ла кончуг. Честе-килер кежээ журашкаш, рестора-ннаар бооп дугуруштувус. Гвар-дейжи честемниң акшазы дээр-ге, көк бүрү-ле! «Улуг-Хем» рестора-нынга кежээ дургу хөөрөш-тивис. Фронтундан келгеш оон кан-чап домзактап чораанын дыңнап көрбзэн кижиге мен, бодундан ын-чан дыңнадым. Дайындан келгеш, бааза инээ кадарып турган эште-ринге инектер чегдирген кижиге-дир. Оозун негээр-ге, эштери эр мол-дургалар-биле кыс хунаннар орнал ал дээн. Ону бир кижиге «садып-кан». Күрүнениң өңчү-хөрөң-гизинче холун суккан «бөлүк оор»

деп буруудаткан. Нам кежигүнү кижиге болганда Монгуш Сендажы-Гвардейжи «баштыңчызы» апар-ган. Чаңгыс тараа мажаа дээш амы-тыны-биле-даа санажып болур кончуг дошкун үеде Сендажыны 18 чылга шийткен. Шийдип турда авазы ыглаарга, Гвардейжи: «Чаа-дайынга өлбзэн оглун домзакка кайын өлү бээр мен, сокса» — деп чагып турган дээр.

Чеди кижиге шийттирип чоруткан соонда, бир чыл хире болганда, та өнөдөөн, та орта билбзэни ол чүве, Кара-Хөлгө радиостеп турган кижиге: «Сендажы баштаан бөлүк оорлар-ны боолап шийткен» деп дамчы-дыпкан. Гвардейжиниң хөөкүй авазы, кадайы, ажы-төлү, дөргүл-төрели аңаа бир бажының суун ишкен. Немецтер-биле коргунчуг дайынга балыглаткаш, амы-тыны кестип кырынга тургаш ажырбаан эр кайын тоор, беш чыл ажып чорда, хосталып келген.

Ресторанны хаар деп баарга, амгы хөгжүм-шии театры турар сесерликке келген бис. Ашактын ээрин улгадып, орус, тыва, хакас — үш дылды холуп, ыглагылап эгелзэн: «Кижиниң чурту-ла кончуг-дур, чуржу» — деп баарныгып оор чораан. Чогум хакас чуртунче чүге кире бергенин айтырып диттикпзэн мен. Чугаазының ужу-кыдыындан алырга, домзак-херек адаанче киргеш, сеткили сандарап, алган кадайынга, ажы-төлүңе оон хир-чамы бораашпазын дээн сеткили хире болган.

Улуг кижилер, ылаңгыя хары черге чурттап чораан улуг кижилер, бо өртемчейден чоруй баар үезин эндевес. Бүгү назынында Калинин облазынга чурттап келген фронтучу, Тываның хөгжүм-шии театрының кайгамчык солун арти-териниң бирээзи Мариам Рама-занованың баштайгы өөнүң ээзи-салым-чаяаны чаа-ла ажыттынып ора аныянда бистен чарлып чоруй барган кинооператор Шамиль Се-ден-оолдун адазы, фронтучу Седен-оол Юрий (Оюн) Пандар-оглу ындыг болган. Таңдыга көжүп келгеш, ол бир ай-даа четпеди. Тыва эки турачыларның бирээзи, честем Монгуш Гвардейжи оглу Байыр-оолдун бажынынга келгеш база-ла ай четпейн барды. Ону Кызылга ажаадывыс.

Аказының дугайында оглунуң сактышкыны

Гвардейжи честем биле Кара-

таан угбам чаңгыс оолдуг болган. Оозунга эштей угбамның кады төрзэн чүвезиниң кыс уруун азы-рап каан, Хилераа деп адаар, башкылап чорду.

Философия эртемнериниң кандидаты Монгуш Сендажыевич Байыр-оол — амгы үеде Тываның гуманитарлыг шинчилелдер инсти-тудунуң башкарыкчы эртем ажыл-дакчызы. Аказының дайынга кир-жип чораанының дугайында ол мынчаар сактып чугаалаар:

— Ачамның дайын дугайында сактышкыннарындан алырга, өөрүндө аза бергеш, бир херээ-жен кижиге бижектедип ал часка-нын сактыр-дыр мен. Кандыг-бир черге чаалажыр бүдүүзүндө аът кырынга кум кыннып ап, хондур-дүндүр чоруп кээр чүве-дир. Ачамның ады шыгырт турупкан. Ынчап чорааш өөрүндө чыдып калган. Бир суурга келгеш, эжи ажык бажыңче кире берген. Орус дыл билер эвес, аштап-суксап өлдүм деп имнзэн. Аныяк херээ-жен кижиге, та канчаар билип алган чүве, орун кырынга чыдыпкан. Бижек ченнепкенин ачам эскерип каан. Меңээ суксун, аш-чем, аът херек деп ачам имнзэн. Демги херээ-жен стаканга суг бергеш, чүү-хөө-биле чемгерип каан. Барааны чаагай, араазай аът бергенер. Оозу-биле шөшпүртүп чорааш, өөрүңгө пат боорда четкен.

Сат Бүркейни чугаалаар. Кон-чуг-даа дидим, эрес кижиге дээр. Аар балыгладыпкаш, ханы төктүп: «Хилинчектени бердим! Боолапты-нар!» — деп алгырып органын ийи кулаам-биле дыңнаан мен дээр. Боду база балыглаткан. Немецтер-биле аткылажып чыдырда, херээ-ниң солагай талазынче моң-биле сопкан дег болган. Суйбап көөр-ге, хан аттыгып турган. Сөөлүндө эмчилер «Ок чүрээндө чүгө чаңгыс илиг чайлаан-дыр» — дээн.

Ачам орус солдаттар халдааш-кынче кирерде «чүс грамм» ижип алыр дээр кижиге. Оон-на «ураа-лап» кирер. Немец пулеметтарның огунга каат-каат кылдыр кырлып калган кижилерни канчаар ояр боор, кырлап маңнаар. Анаа черге маңнаан ышкаш, эвес, чиндиңээр болгаш чер албас дээр кижиге.

Ачам 1944 чылдың чайынында, Алды-Ак-Ой бажында чайлаа-выска турувуста чанып келген. Ынчан мен — дөрт, дунмам Хиле-раа ийи харлыг турган-дыр. Ынчан аалывыска мени чүктөп өстүргөн угбам, авамның кады төрзэн акы-зы Негейниң (Бегзин-оолдун) кызы Хензий угбам турган чүве. Ачам келирге кончуг шыырак, чедишкен иртти өззэн. Аал улузу хөлчөк-ла-найырлаан.

Мен чүү боор, кончуг эр хой кадарып чоруттум. Хөлчөк даялыг черге хоюм хайгаарап чорааш, хенертен чииксей бердим. Ачам-ның белекке бергени шериг курну, бөрттү болгаш хөйлең-чүвүрүмнү бир калбак даш кырынга уштуп салгаш, өске калбак дашты дилеп тып, чиигеп алгаш, туруп келгеш көөрүмгө, хоюм узудай берген болду. Ам канчаар! Баштай хоюм-га чедип, оон бажын бээрледип алгаш, оон кеттиниң аар дээш, ыңай-ла болдум. Оон келгеш, дем-ги уштуп каапкан идик-хевин дил-лээш, кежээге дээр тып чададым. Шыргай даяларның та кайызында чүве. Ынчап турумда, хоюм аал уунче чорупкан. Мен оларны эдерип, эвиген чанагаш басып ор мен. Орайтай берген боорга, ачам дүвүрөп, баш уткуй чортуп келгеш, чанагаш хензиг оглун көрүпкеш, белиңней бергеш, айтырды: «Бо канчап баардың оглум, чоп ча-нагаш сен?». Тайылбырлап бер-дим. «Че, чоор сен ону, эртен тып алыр бис, оглум» — дээр-ге, чана

бердивис. Эртенинде идик-хевин дилээш, дөмей-ле тып чададым. Хайыраан шериг бөргүм (пикет) курум даялар аразында калган. Чүвүр-хөйлеңни-даа чаар.

1949 чылдың күзүндө мени Кызыл-Тайга эге школа ушкарып чедирип каан. Ынчан болганда авамның аказы Бо-кырган-ачам чок апарган деп кулактың сөзү келген. Алаш Боом талазынче халып-ла ба-Аал дужунга келгеш кусту-рымга, улус дыңнап каа-кежир ушкарып алган. Оон да-на кырган-ачамның хөөрү-лүп чеде бердим. Бел-Орук талазында белде ажаап чанынга кызыл тук (хуускал) азып каан чораан. Оон кыл орташ бажым дескинип, куз болган мен. Авамга келгеш канчаар чок апар айтырган мен. Кырган-ачам дээн-дир: «Шаа, сыдырык ха-оглумну көрүп алдым, ам и-конзагар хаайлыг (Дарб-оглумга барайн. Мээң а-эртен даң бажында эзерте-сен, оглум» — деп ачамга чүве-дир. Даң-даа арткан. өртеп каан аът алыр дээш-кан. Кырган-ачам кожа-ачамның кыс дунмазы Д-кыстың өөнүң хоолайынды-унуп турар боорга, бажы-бергеш: «Уруум, сени шай-дырып тур боор дээш ке-Ишкээр кирерим ол-дур» кырган-ачай, ам удавас шай-бээр. Бичин манап, отка дө-дыштанып алыңар» — деп, чугаалап-тыр. Ол аразында-ленип чыткан кырган-ачам-ку кылдырт дээн ышкаш б-Угбам хайны берген шай-рып-саарып, хөңөккө ку-«Кырган-ачай, шай болу-Туруп шайлаңар!» — д-кырган дыңнавас хире. О-ваан тудуп көөр-ге, сооп-Күжүр кырган өгбемниң-ындыг чиик болган.

Чүвениң шыны херек, авамдан коңчап, Хакасия-кадай-биле чурттап-даа-кара чаңгыс оглу мени ка-үргүлчү харылзажып, идик-кижилер дамчыштыр чо-херек апарганда акша-би-дузалажып, ховар дээн аш-даа чүктөп эккеп чораан. Шеригден шөлзөлөп келгеш соонда халажы бергеш, Ха-ның карак четпес ховула-ачамның аалын дилеп, азып-даа, аймаарап, муңгарлап-ду-гулаан мен. Ачам Хакас-Капчалы станциязының чо-хой азыраар совхозка үжө-чыл иштинде кадарчылаан. Гаар өөнүң ээзи Анчижеков-бина Игоревна-биле кады-баштай хову черге муң-хойну хайгаарап, амы-хууда-санныг малды, кушту аз-пенсияже үнгөш, Камызяк-чурттап турган. 1989 чылда-чүзүндө бергедей бергеш-грамма салыптарга, ачамны-нымга эккеп алгаш, эмчиге-рып каан мен. Аар аараан-даа болбаан. Ам төрзөн ч-төнмес уйгузун удуп чыдар.

Ынчан бежен чылдарны чүве. Кызыл-Тайганың «с-сылдыс» колхозунуң төвүн-машиназы мунган, шериг-нинде орден-хавыла кадаан-вазым акый халдып келди-наарымга «Гвардейжи Се-кайдал?» — деп айтырып. Чанынга халып чеде бергеш, көөрүмгө, эзеңгизи элзэн-акый болду. «Эки, мен Г-жиниң оглу-дур мен. Ачам а-чок, ырак чоруй берген» —

ЧЫЛДАР ӨТТҮР «АЖЫК ЧУГАА»

Шагаан-Арыг хоорайның кудумчузунга хөрзэн орден-хавыяа каастаан ол кижини, ооң кылаштап чоруур аянын көргөш, «тыва улус дыка биче сеткилдиг улус, аа» деп бодал төрүттүнүп, чайгаар чоргааралым кыптыгар турган. Красин Чаш-оолович Доржукай ынчан, мен ону бир дугаар көргөнимде, 66 харлыг турган-дыр. Узун эвес дурт-сынныг ол эки турачы фронтучудан ам интервью алган болзумза, кандыг турган ирги деп бодангылааш, ооң эрткен чылдарда солуннарга парлап турган материалдарындан харыыларны тып, чылдар өттүр «харылзаштым».

— Красин Чаш-оолович, хөйүң көргөн кижидир силер, эң уттундурбас хичиңерни чугаалап көрүңерме?

— 1944 чылдың январь 31 — менээ кажан-даа уттундурбас хүн. Ол хүн Державно суурну хостаары биле тулчуушкун эгелзэн.

— 1980 чылда Украинага чедип, дайылдажып чораан черлериңерни көрүп чораан болгай силер. Сагыш-сеткилиңерге кандыг чүңдөр кирер-дир?

— Дайынчы өөрүм-биле хоста-жып турган хоорай, суурлары-высты база катап көөр аас-кежик менээ таварышты. Тулчуушкунга амы-тынын берген эрес-маадырлыг эш-өөрүм сактып келгеш, ыым келир, өжзэн-кылыым хайныр. Украинаны хостал турда, дайзын дескен тудум, араатанзаан. Суурлар, хоорайларны, чаш уругларны, кырганнарны өрттедип турганын кым-даа утпас ужурлуг. Бүгү көргөн-билген чүүлдеримни бижи-п алгаш, аныктарга, школачыларга чугаалап чораан мен. Фашистерге удур тулчуушкунга амы-тынын харамнанмай демисежи-п турганнарны ады, маадырлыг херээ кезээде уттундурбас болур ужурлуг.

— Эң уттундурбас хичиңер январь 31 болганда, эң берге тулчуушкун Державно суурга болган ышкаш, аа?

— Тулчуушкун бүрүзү каржы-дошкун. Ровно дээш тулчуушкунга немецтерниң танк кеззэнге таварышкаш, бистиң 23 эки турачы эзирлеривис амы-тынындан чарылган. Оларның аразында улуг лейтенант Сат, дайынчылар: Мезил-оол, Суван-оол, Надаажап, Бавуу, Бады-Базыр база бар. Өөрүвүстүн адаанын негеп алыр дээш, өжзэн-кылык хайныгып, чидиг демисел-дин түннелинде, ол хоорайны дай-зындан хостаан бис. Мурнувуста Сурмичи суур, Дубно хоорай. Оларның аразында хемни кежер көвүрүгнү чаза тепсипкен. Тула-ларны, хемнерни сүзүп кежи-п, Сурмичини хостаар дээш шаап хал-даашкынга эрес-дидим, кашпагай, өлүм чок маадырлыг демисешкен бис.

— Дайынчы кижиге күш-дамыры сайзыраңгай, дидим болурундан аңгыда, кандыг шынарлар кол болурул?

— Манап билир, байдалды сайгарып билири дээш, шупту тала-биле дайзындан артык болурун кызыдары чугула. Дайзынның угаанын үнелевейн барып болбас.

Сурмичи суурнуң кыдыынга халдаашкынче белеткенип турган бис. Командиривис капитан Кечил-оол келдирткеш, дайынчы даалга берген. Суурда немецтерниң туржун, шериг күжүн билип алыр. Старшина Чүлдүмге баштаткан беш дайынчы ак-ак халаттар кет-кеш, хайгылыч чоруптувус. Суур-нун кыдыында 4-5 хире озалааш бажыңнар тур. Хайгаарап чыдыр бис. Фашистер бисти ынаар чоок-шуладыр-даа хире эвес. Үзүктел чок боолааш турупкан. Чыда хүн-зедивис.

Имир дүшкен, караңгылаан. Хүндүс көрүп алганывыс кезек талдарлыг Буга унунга союп кел-дивис. Чырыыр октарны удаа-

кирген бис.

— Силер кандыг кезекке дайылдажып турдуңар?

— 206 дугаар аъттыг шериг эскадронунун Оюн Оолактын коман-дылааны 5-ки взводунга турдум.

— Улуг-Хем кожуундан каш эки турачы аът-тандыңар?

— Шупту 29 кижиле Улуг-Хем кожуундан чоруптувус. Оларның 4-ү эеп келбзэн.

— Тиилелгени каяа уткудуңар?

— 1944 чылдың чайынында ТАР-ның Чазаның дилээ-биле Тываның эки турачыларын чандырыпкан. Ынчангаш Тиилелгени Тывага уткаан мен.

Красин Чаш-оолович Доржукай 1923 чылдың апрель 12-де Улуг-Хем кожуунун Көк-Чыраа сумузунга арат өг-бүлөгө төрүттүнгөн. 1939 чылда аревэз кежигүнү, 1940 чылда Көк-Чырааның 6 дугаар арбанының даргазы, 1942 чылда ТАР-ның революстуг шериниң дайынчызы апарган. 1943 чылдың сентябрь айда Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттаныпкан.

дараа дайзындан чырыдып турган. Сугнун дожу шоолуг доңмаан. Кырларга, ойлоп турар. Уурук-сууруктап кештивис. Демги оза-лааш бажыңнар чанынга келдивис. Оларның аразында улуг чал камга-лал бар. Ында 2-3 пулемет тур. Сорулгавыс — «дыл» тудуп алы-ры. От ажитпас. Бурунгаарлап болбас. Старшина Чүлдүм аткаар-лаарын дужааган. Кезектин коман-диринге ол дугайын барып дыңна-дыры арткан. Капитан Кечил-оолга көргөн-билген чүүлүвүстү стар-шина Чүлдүм илеткзэн.

Эртенгиниң 6 шакта шавар халдаашкынче эскадрон кирген. Аңаа бистиң чаңгыс чер-чуртту-ларывыс база хөй кижиле маадыр-лы-биле өлгөн. Оюн Түметей, Дыртык-оол, Кыдат-оол огул Ке-чил-оол, Ховалыг Балчый-оол бол-гаш оон-даа өске. Улуг лейтенант Сат Бүрзекейниң дайынчы пулемет расчеда демги 3-4 бажыңнар чанынга амы-тынындан маадыр-лы-биле чарылган.

Дайзынның кара аспаандан Сурмичи суурну ынчаар хостааш, Дубнонун камгалал дээрбзэнче

— Тайбың амыдырал-дың күш-ажыл фронту-зунуң кайы кеззэнге тур-дуңар?

— Ленин аттыг колхозка са-накчы-бухгалтер, Улуг-Хая сов-хозка санакчы-кассир, тудуг ажил-агыйынга дашчылап, Көк-Чыраа Көдээ Совединиң санакчы-бухгал-тери бооп ажилдаан мен.

— Ажы-төлүңер-биле таныштырып болур силер бе?

— 8 уруглуг мен. Эң улуу Елена — Бии-Хем кожуунда Аржаан суурда улуг эмчи, Лидия — база ол суурда башкы, Розалия — Шагаан-Арыг хоорайда кожуун эмнелгезиниң кезип эмнээр сал-бырының улуг сестразы, Алевтина — Улуг-Хем кожуунунун культура эргелелинде методист, Анна — повар, хеймери Кызыл-оол Бии-Хемде ажилдап-чурттап чоруур.

— Эң улуг күзелиңер кандыгыл?

— Тайбыңны бедии-биле үне-леп, ол дээш амы-тынын берген-нерниң чырык адынга тураскаал кылдыр төлөптүг чурттаары.

АВТОРДАН: бо интервью мээң хууда күзелим-дир. Ол херек кырында болбаан-даа болза, ында чугаа тыва эки турачы Красин Чаш-оолович Доржукайның «Улуг-Хем» солунга 1980 чылдың июнь 5-те бижзэн материалындан болгаш оон дугайында ол солунга янзы-бүрү чылдарда үнгөн материалдардан тургустунган.

Айлаң ДАРЖАА.

Чурукту өг-бүлө архивинден алган.

ТРАКТОРИСТ, ООН ТАНКИСТ

САЙЫН-ООЛ Өлеңович Ховалыг, 1922 чылда Кара-Талга түттүнгөн. 1942 чылдан ТАРН кежигүнү. Кызыл горпозунга ыгылап турган. 1941 чылда ТАРШ-че келдирткен. Танк взводунун балакчы командири, улуг сержант. Танкының механик-башкарыкчызы. Кызыл хоорайның чоогунга дайынчы белеткелди эртип, күчүлүг Т-34 танкыны ыяк өөренип алган.

Украинаның Харьков чоогунда Артамоновка сууржугашты стажырынга баштайгы дайынчы сагылын четтирген. «Улуг-Хемниң» Суг чурттуг, тайбың мергежили тракторист, танкының механик-башкарыкчызы, старшина Тулуш Уйунок-оол Долдаакпанович эжи ил-давияга база Идам Кыргыс биле Биче-оол Байкара ийи эжи ил-давияга маадырлыгы-биле өлүрткен, оларның өртең-хуюк кылыларының дугаарларындан танып, эш-өөрүнүн ома-сооргаан өржүткен бис» деп сактыр. Эки турачы танкистер Украинаның соңгу астарында он-он хоорайларын, Молдавияны, Румыния, Венгрия, Болгария болгаш Чехословакияны хосташкан.

Сайын-оол Ховалыг дайындан 1945 чылда чанып келгеш, МЧАЭ, колхоз, совхоз, школа суму сайзыралынга күш-ажылчы төлөптүг үлүүн кирген. 1983 чылда Кызыл-Дагда ажааган. Чаңгыс чер-чурттуглары, чараш, узун кудумчуу «Сайын-оол Ховалыг» деп атты тыспып, үнөмөжиктен.

Ровно, Сурмичи, Дубно дээш тулчуушкуннарга дайынчы Ооржак Чингир-оол база-ла эрес-дидим чоруун көргүскөн. Дубно дээш тулчуушкунга балыглангаш, ол тулчуушкун шөлүн кагбаан, гос-питальче чоруурундан ойталаан...

Гвардейжи эки турачы Ооржак Чингир-оол маадырлыг чоруктары дээш Алдар орденниң III чергези-биле база «Дайынчы шылгалар» деп медаль-биле шаңнаткан.

Дайын сөөлүндеги чылдарда Кызыл-Мажалык МТС-инге, Дөң-Терезин, Шекпээр колхозтарынга чолаачылап чораан. Ажыл-амыды-ларының аайы-биле Кызылга көжүп келгеш, эът комбинатынга ажалдап тура, 1972 чылда мөчзэн.

Монгуш Сендажы-биле Ба-рыын-Хемчиктен дайынга кады дайылдажып чораан эш-өөрү.

Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушкун Чүргүй-оол Намчал огул, Шет Монгуш Онгак огул, Чот Мон-гуш Балдаң огул, Очур Салчак Докпак огул, Лама-Сүрүн, Күжүгет Чаян-оол огул, Соспукай Саая Медип огул, Докпак-оол Хомушкун Санчы-Бадан огул, Шулуун-оол Монгуш Допуй-оол огул, Баян-Төгүс Донгак Достак огул, Ендан Күжүгет Дамба огул, Лапка Хомушкун Дарыма огул, Кечил-оол Монгуш Кыдат-оол огул, Саваар-оол Монгуш Тыпылаң огул, Очур Кужугет Ламажап огул, Очур-оол Кужугет Назын-оол огул, Сундуй Монгуш Өкээндей огул, Калдык Монгуш Эрекей огул, Пичен-оол Тимофей (Сарыглар) Күзетчи огул, Таржаа Тонгак Хо-рун-оол огул, Байыр Салчак Енчар огул (Салчак Юнгорович Баир).

Олар ам бистиң аравыста чок-даа болза, ажы-төлү болгаш уйнуктары чурттап, дайын шөлүңе Россияның хамаарышпас чоруу база хосталгазы дээш орус бол-гаш өске-даа сөөк дайынчылар-биле кады тулчул чораан өгбе-леривисти ыдыктыгы-биле сактып чоруур бис.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,
журналист.

Чурукту өг-бүлө архивинден
алган.

БО ЧЫЛГЫ ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының шаңналы дээш 1993-1994 чылдарда төрүттүнген элээди спортчулар аразына республиканың бирги чери дээш ээлчеглиг маргылдаа Кызылга «Сүбедей» спорт комплекске кончуг чидиг байдалга болуп эрткен. Аңаа республикадан ниитизи-биле өзүп орап 353 спортчу киришкен. Оларның 76-зы — уруглар.

Бо маргылдааның кир-жикчилеринин аразына элээдилер ортузунга өске маргылдааларга шору көргүзүлгелер уруглар, оолдар бар турган. Чижээ, 49 кг чедир деңзиге Ак-Довурак хоорайдан хүрежип турган Азиата Хомушку шыырак белеткелдин хевиске дораан-на көргүзе берген. Көрүкчүлөргө бо чараш хүрештиг уруг чемпионнаар боор дээн баш удур көрүүшкүнү шын болган. Азиата түңнел хүреште Улуг-Хем кожуундан Аржаана Аспан-оолду арыг тиилээш, бирги черни ээлээн. Ийиги черни ээлээн Аржаана база мурнунда эрткен салыгларны эки ойнап ап турган.

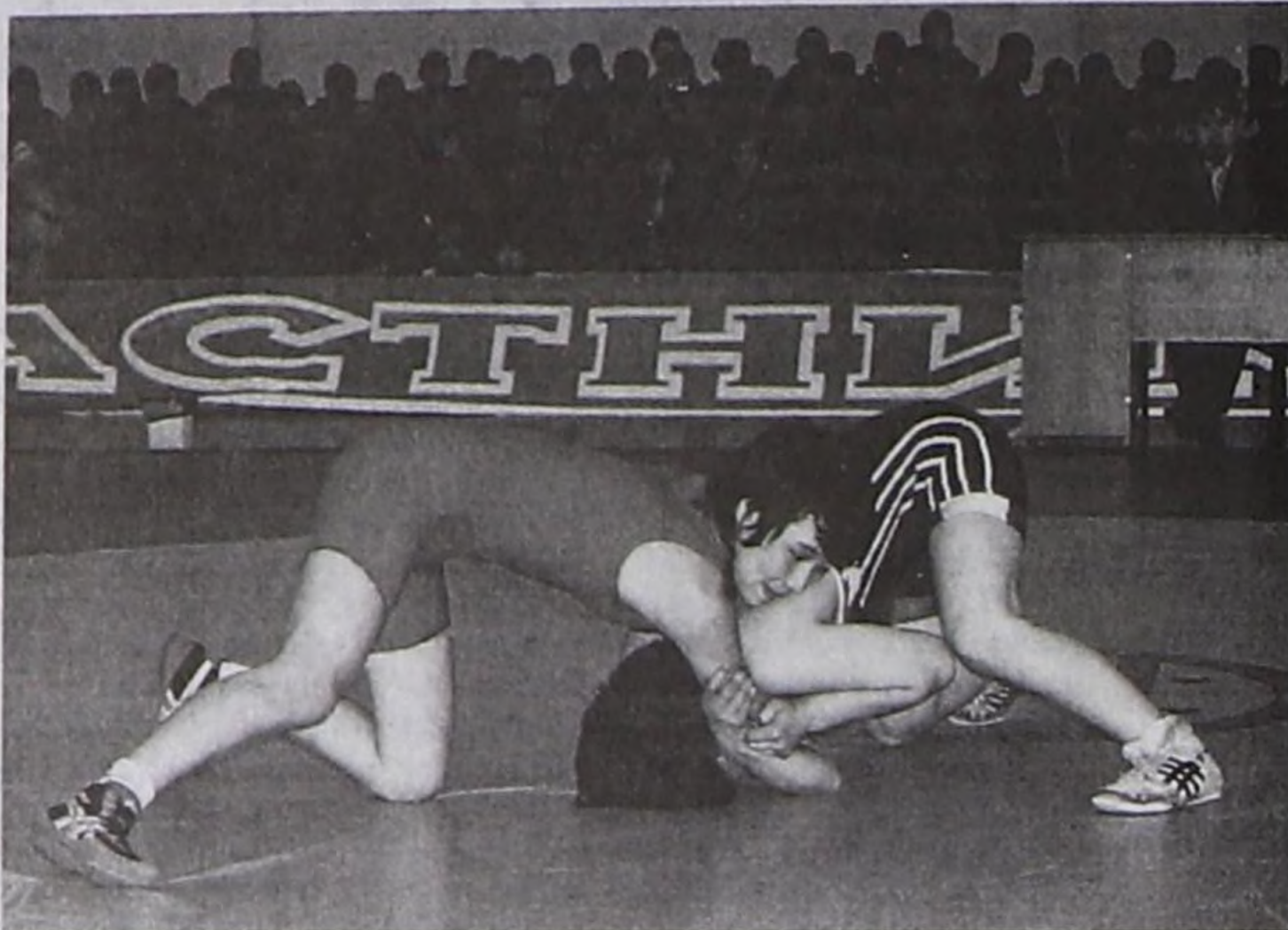
Уруглар аразына өске деңзилерге Чойгана Седен-оол (40 кг, Өвүр кожуун), Чаяана Сүрүн (44 кг, Кызыл хоорай), Хамнаарак Оюн (54 кг, Улуг-Хем кожуун), Шең-не Серин (60 кг, Улуг-Хем кожуун) болгаш Азиана Даңзы-Белек (66 кг, Каа-Хем кожуун) бо чылгы республи-

ка чемпионнары болганнар. Оолдар аразына Ай-Хаан Ондар (42 кг, Кызылда ийи кижидемир спорт-ИДС), Артыш Арзыл (46 кг, ИДС), Артыш Сарын-оол (54

кг, Улуг-Хем кожуун), Буян Ооржак (54 кг, Барыын-Хем-чик кожуун), Аржаан Күжү-гет (58 кг, РСДЮСШОР), Чингис Сарыглар (63 кг, ИДС), Начын Коңзай-оол (69 кг, Улуг-Хем кожуун), Омак Ооржак (76 кг, Ак-Довурак хоорай), Айдын-оол Ээрилге (85 кг, Тожу кожуун), Буян Сонам (100 кг, РЭСШ) болгаш Шолбан Сенди (120 кг РСДЮСШОР) бо чылгы республика чемпионнары аттарны чедип алганнар. Маргылдааның түңнелде-

ри-биле алырга, бо чылын Кызыл хоорай биле Улуг-Хем кожуунун командалары эки белеткелдиг келген. Олар оолдар-даа, уруглар-даа аразында хей чемпионнарлыг болган. Чемпионнарга 250 доллар түңге дең акаша шаңналдарны, а өске шаңналдыг черлер ээлээн уругларга, оолдарга өртектег белектерни, дипломнарны болгаш медальдарны тывыс-кан.

Дун-оол ШУЛУУНАЙ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

Хевис кырында Аржаана Аспан-оол (солгай талазында) биле Азиата Хомушку.

Тиилелгениң 65 чыл оюнга

Фронтучу өгбевис, ТАР-ның «Арзылаң мөгези» **Бегзи-Хуурак Хелиң-оолович Донгактың** чырык адынга тураскаадып, май 2-ниң хүнүнде дараазында спортчу маргылдаалар Чеди-Хөл кожуунун Ак-Тал суурунга болур.

1. Улуг мөгелер (шаңнал машина), аныяк мөгелер.
2. Аът чарыжы.
3. Чадаг чарыш (эр, херээжен улус).

Эгелээри 12.00 шак.

Төрелдери.

ХҮРЕШ болурун чарлап тур

Май 7, 8 хүннеринде **Чадаана хоорайга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан «Арзылаң Чамыяң» аттыг долгандырыг хүреш болурун чарлап тур.**

Моол мөгелер база киржир.

• Бодамдар дигин

Амыдыралга чүгле фактылар херек.
Диккенс.
Өг-бүлө дээрге бойдустан бир эртинези-дир.
Сантаяна.
Мегелеп күткүүрү-кортук кижилеринң өжээн бодаан хөдөлүшкүни-дир.
Сэмюэль Джонсон.

Тес-Хем кожуун чагыргазы, кожуунун Төлээлекчилер хуралы Тес-Хем кожуунун «Чодураа» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин директору **Мирослав Николаевич ТОМБУУНУ** хеп-хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы Тываның Күрүнениң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры Тыва Республиканың Спорт болгаш күш-культура агентилели

«ХҮРЕШ» СТАДИОНУ

2010 чылдың май 1-ниң хүнү 11 шак 65 минутада

Улуг Тиилелгениң 65 чыл оюнга уткуштур

Тываның хөгжүм-шин театрының шаңналы дээш 65 шилиндек мөгениң ХҮРЕЖИ

база

«UTTUNDURBAS KYZYL KOŞ»

деп театржыткан көргүзүг

Программада:

маадырлыг эки турачыларны, ажил-ишчи арааттарны алгап-мактаан ыры, шүлүк, танцы-сам.

Күш-ажылдың болгаш дайын хоочуннарының сактылышкыннары. Меңге отту долгандыр езулал сам.

Көрүкчүлөр национал хептиг келир!

Өртээ 65 руб.

ШЫН

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажил-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8890. Чагыр 48. Номерни парламгаже дужааганы: график езуугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувак» Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 0493

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ор Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну чылдын май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге па (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бода редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы са болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар бо харыылаар.

ЧАЖЫРБАС МЕН

Аарыг-аржыктан болгаш амыдыр таварышканым кандыг-даа бергелерден камгалап ап чораан өөм иштинин хыралбас, дег быжыг тура-соруунга кезээде мөгейип чор.

Араганы иле чокка ижи чорааш, Ажылдардан үндүртүп-даа чоргуладым. Авыра чудаи берген элбер-самдар Арагалап чораанымны чажырбас мен.

Эжектерим майтайгылааш, үстүр четкен Эргиндини кедип алгаш, улчуп чордум. Чалаттырбаан аалчы болуп, сергедир чер Чаңгыс эвес кирип чордум, чажырбас мен.

Алдаг болуп, актыг черге шамга киргеш, Адым сынып, арын-нүүрүм ышкындырып, Хайлыг-бачыт кара дылга хептелгештиң,

«Кара-Дашка» үтүпүрлээр часканымны чажырбас Ажил-ишчи бөдүүн кыска сеңээ душкаш, Амыдырал салым кожуп, кады чурттааш, Элбекшилдиг холум кежиин четтирбишаан, Эгин кожа чоруурумну сөглөксээн мен.

Амыдырал агымына азып тензэн, Арагачы, тоянчымын коптарбаан сен. Шыырыгып доңуп чораан сеткилимни

Чылдып чор сен, өөрүшкүм чажырбас мен.

Эрткен-барган эрзэн-шокар чылдарымның Эки-багын хоптажырлар бар-даа ыйнаан, Бүдүрээштиң дагын ухар ужурум чок, Бүзүрелим чаңгыс сенде, ажырбас мен.

Николай ДО

Ак-Туругнуң музыка школазының чурук ба Буян Климович Хомушку апрель 28-те 37 харлаар Дуңманың чырык адынга дараазында одуру тураскааттым.

Бүдүн чылдың эртеринин Бүргег дээрге дөмейин аар! Авазының чөлөңгиижи-улуг оглу, Даайының бүзүрели, идегели, Авыралдыг эштиг-өөрлүг, «Алдын холдуг» шевер дуңмам Сени чок деп бодаптарга, Бүзүрениң эвезин аар!

А сен чокта муңгаранчыын, Аал-оран ээн-даа дег. Аваң хөөкүй ыы-сылыгы артып кагды, Ааспырак чээннериң чоктай берди: «Даайым кажан кээр кижил, Кандыг кончуг үр боор кижил?» Аңаа чүү деп харыылаары коргунчуг-дур...

Аржаан чораан чуруктарың Бодун безин көрбээн сен чоп. Альбомунда кылып каан бис. Ам бо хүнде көрүп чор бис. Талантылыг кижилерниң Чуртталгазы кыска боор деп Мергеннерниң сөглөп кааны Алызында шын-на боор-дур. Дириг чораан назыныңның Эвээжин аа, кысказын аар! Дилеп чораан күзелдерин Эгээртинмес делгемин аар!

Чуртталганы уранчыдар, Чурукчу-даа болуп чордун. Чонар даштан сиилбип чазаар, Мастер-даа болуп чордун. Чедишкиннер сени дөрже чалап турган, Ынчалза-даа суурундан чарылбаан сен.

Ашпас артты ажа бердин, Кешпес хемни кеже бердин, Барбас черде чеде бердин, Чорбас черже чоруй бардын. Хуулгаазын тоолдарда дег, Тура халып келирин кай!

Чаңгысклассчы эжиң-өөрүн, Чалыы, кырган чуртташтарың, Чурук чуруур сургуулдарың Сени сактып, чугаалай бээр. Чүглүг куш дег ужуп чоруй барзыңа-даа, Чуруктарың бистиң-биле чурттал артар. Эргим, ынак аваң болгаш улуг-бичии төрээ Эжиң-өөрүн, чоннуң сени черле утпас, Эки мөзүн, баштак чаңың сактып артар.